

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1976 — Ч. 11(191)

**К. ГОРБАЧ: ІЗ ЗБІРКИ
"МІЙ СЛІД НА ВОДІ"**

О. СОЛЖЕНИЦІН: ПРИРЕЧЕНІ

**М. ЧЕРЕШНЬОВСЬКИЙ: МОЇ
ПЕРШІ КРОКИ**

**І. КЛЕЙНЕР: "КОНТИНЕНТ" І
НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ**

**В. ШНАРБАХОВСЬКИЙ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОМУНІЗМ
І СХІДНЯ ЄВРОПА**

**В. ВИТВИЦЬКИЙ: "УКРАЇНСЬКЕ
МУЗИКОЗНАВСТВО"**

**Р. САВИЦЬКИЙ: У ПОКЛОНІ
Д. БОРТНЯНСЬКОМУ**

**"SUČASNIST" — NOVEMBER 1976
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ОЛЕКСАНДЕР СЕМЕНЕНКО

ХАРКІВ, ХАРКІВ...

Мюнхен, 1976, 240 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського. Спомини О. Семененка охоплюють період від початку 20-их років до гітлерівської окупації України. У книжці багато нового про недавнє минуле і про людей нашої доби.

Автор багато бачив і він барвисто розповідає про бачене і пережите. Деколи його розповідь переплітається також спогадами про Київ, Одесу, Єлисаветград, Миргород. Семененко майстерно малює словесні портрети і дає їх багато.

Після представників старшого покоління, як акад. Самокиша, артільний батько Левитський, ген. Потоцький, артист Саксаганський, оратор Александров, з'являються похмурі постаті державного терору — великі й малі.

Яскравими фарбами автор малює тюремних друзів. Він з любов'ю говорить про звільнених війною і знищених за гітлерівських часів — про родину Недужих, про Зою Сапіцьку.

Цієї книжки про правдивих людей України ніхто не може читати байдуже.

Ціна: 7.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

в Америці:

Nina Ilnytskyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1976

Ч. 11(191)

РІК ВИДАННЯ ШІСТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріялів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Із збірки "Мій слід на воді"

Катерина Горбач

зміна

я не знаю
як тобі сказати
що я вже перейшла
на той бік місяця
де він стає грушкою
ти можеш піти мені вслід
я стала рибою
я втяла голову
щоб краще розглянути
свої постарілі очі
ти можеш посипати мої сліди
я блукаю в райдузі
і її біль
розділює моє волосся
на мильні пасма
ти залишайся незнаний

рано рано

рано рано
ти виганяєш Офелію в річку
ще світає
а вже чути її саксофон
у водоростях
скоро падає листя вранці
а її коси вже не видно

Збірка поезій Катерини Горбач *Мій слід на воді* появилася у видавництві "Сучасність" в жовтні цього року. — Редакція.

на водах коли сходить сонце
там де кліпає емальованим крилом
водяний монмартр
тут вона свого часу продавалась
щоначі за єдин світанок
і саксофон
на водах коли сходить сонце
так рано
її ніхто не здоганяє

паперовий сад

зелений слід на порозі
мати стоптала
виглядала зеленого щастя
що попри двері втікало.

паперове дерево
батько садив
і зеленим чорнилом
плоди значив.

і батьки виплакали
вологе листя
щоб діти знайшли
зелене дитинство.

переможний орел перехрестя

переможний орел перехрестя
іржаво скрегоче крилами
і ясно-орлиними ночами
вбиває переможців брилами

іржавий орел перехрестя
переможно сміється на камені
і кидає прохожим під ноги
переможні юності втрачені.

шукання срібних волів

знімається пара
зі срібних копит
і вкриває крилатих волів рушником
виріс ліс
запахло руками коханої
і земля загугнявіла
її любиму пісню
самітний дід стереже
жовте поле
а ліс так пахне ніччю
і вплив обох
в свою зелену долоню

прощання

дванадцять годин має ніч
ти вирізьбив гайвороння
на моїх грудях

а в печач
чорніє хліб
а яблуні
стогнуть під дзвоном
своїх жовтих годин
твоя рука
відсилає кришталеву грушку

дванадцять вороних годин
має ніч

чапля

І
коли падає чапля в криницю
це звідомить кульбаба

коли падає спомин
на теплий листок
а листок вологий від спомину
це звідомить сон-трава

коли шукає жінка
стертої ночі
що нею вкривав коханий
це звідомить очерет

коли слово гірке від диму
коли осінь і вітер
трава і кульбаба
це ти
це волого звідомить долоня

II

швидкий дощ
вбиває зіницю
швидкий дощ
вбиває кору
поплили осінні райдуги
змили пайку крила хвилеву
що старцям приділив її крук
коли кігтем коротив шукання

поплили отари осик
а за ними торішне ридання
і танго на коні із кори

остався тут дощ — швидкий дощ
що змиває літо з руки
із покрівлі з коси
і з чекання

шепіт

сонце осінньо нерішуче
гойдало довгі скісні тіні
а я сиділа над берегом
очі мої снували барви
а хвилі
хвилин наших спільних
ласкали мої ноги

і світлий птах
упав отруєний стрілою
дзвонило десь
і звук вмираючого металу
пронизив сумерк
я сиділа

золоте

татові

куму на свято
краще кликати
вербовою сопілкою
і вдавати
що це трембіта золотої чаплі
і кума прийде
і кума затанцює
і кума наспіває
про вернигору
і золоту царівну
а гості
зідхатимуть при згадці
про золоті паляниці
на гербах залізного вовка
куму на свято
краще кликати трембітою
а чапля в золотому
сидітиме під образами

П Р И Р Е Ч Е Н І

Розділ з третього тому дослідження *Архипелаг ГУЛаг*

(Скорочено)

Олександр Солженицин

Революція буває покvapно-великодушна. Вона від багато чого поспішає відмовитися. Наприклад, від слова *каторга*. А це — хороше, важке слово, це не якийсь недоносок ДОПР, не ковзне ИТЛ.* Слово *каторга* спадає з судового помосту, як гільйотина, що ледь затнулася, і ще в залі суду перебиває хребет засудженому, перетинає йому найменшу надію. Слово "каторжани" таке страшне, що інші арештанти, не каторжани, думають проміж себе: от уже де, мабуть, кати! (Це — ляклива і рятівна властивість людини: уявляти себе ще не найгіршим і не в найгіршому становищі. На каторжанах *нумери!* — ну, значить, неприторенні! Нас бо з вами не повісять же!.. Зачекайте, повісять!).

Сталін дуже любив старі слова, він пам'ятав, що на них держави можуть триматися цілі століття. Без жадної пролетарської потреби він прирощував відтяти в поспіху: "офіцер", "генерал", "директор", "верховний". І двадцять шість літ по тому, як Февральська революція скасувала каторгу, — Сталін знову її запровадив. Це було у квітні 1943 року, коли Сталін відчув, що, здається, віз його виліз нагору. Першими громадянськими плодами сталінградської народної перемоги виявилися: Указ про воєнізацію залізниць (хлопчаків і бабів судити трибуналами) і, день пізніше (17 квітня), — Указ про введення каторги і шибениці. (Шибениця — теж хороше стародавнє установлення, це не якийнебудь виляск з пістоля, шибениця розтягує смерть і дозволяє в деталях показувати її відразу великому натовпові). Усі наступні перемоги гнали на каторгу й під шибеницю приречені поповнення — спершу з Кубані і Дону, потім з Лівобережної України, з-під Курську, Орла, Смоленську, слідом за армією йшли трибунали, одних публічно вішали тут таки, інших відсиляли в новостворені каторжні таборіві пункти.

*ДОПР (укр. БУПР) — Дом принудительных работ (Будинок примусової праці), за перших років радянської влади назва тюрми, ИТЛ — Исправительно-трудовой лагерь (Поправно-трудоий табір). — Прим. перекладача.

Найперший з таких був, очевидно, — на 17 шахті Воркути (невдовзі — і в Норильську, і в Джеккагані). Мети майже не приховувано: каторжан належало умертвити. Це одверта душогубка, але, в традиції ГУЛагу, розтягнена в часі — щоб приреченим мучитися довше і перед смертю ще попрацювати.

Їх поселили в "наметах" сім метрів на дванадцять, звичайних на півночі. Обшиті дошками й обсіпані трачинням, ці намети робилися ніби легкими бараками. До такого намету належало 80 осіб, як на вагонках, 100 — як на суцільних нарах. Каторжан селили — по двісті.

Але це не було ущільнення! — це було лише розумне використання житла. Каторжанам установили двозмінний дванадцятигодинний робочий день без вихідних — тому завжди сотня була на роботі, а сотня в бараці.

На роботі їх оточував конвой з собаками, їх били, хто хотів, і підбадьорювали автоматами. По дорозі в зону могли з примхи полоснути по їх лаві автоматною чергою — і ніхто не питав з солдатів за загиблих. Зморену колону каторжан легко було здала відрізати від простої арештантської — так пригноблено, з трудом таким вони брели.

Повнопротяжно відмірювано їм дванадцять робочих годин. (На ручному лупанні бутового каменю під полярними норильськими завір'юхами вони одержували за півдоби — один раз 10 хвилин ogrівання). І як лише можливо безглуздо використовувалися дванадцять годин їх відпочинку. Коштом цих дванадцятьох годин їх вели з зони в зону, шикували, обшукували. У житловій зоні їх відразу ж вводили у ніколи не провітрюваний намет — барак без вікон — і замикали там. Узимку гусло там смердюче, вологе, кисле повітря, якого і двох хвилин не могла витримати незвична людина. Житлова зона була приступна каторжанам ще менше, ніж робітнича. Ні до вбиральні, ні до їдальні, ні до санчастини їх не допускали ніколи. На все була або параша, або кормушка. Отакою проступила сталінська каторга 1943-44 років: сполученням гіршого, що є в таборах, з гіршим, що є в тюрмі.¹

На 12 годин їх *відпочинку* ще припадала ранкова і вечірня перевірка каторжан — перевірка не просто рахунком поголів'я, як у зеків, але обов'язкова, поіменна перекличка, за якої кожен з ста каторжан двічі на добу мусів, не затинаючися, оголосити свій

1. Царська каторга, за свідченням Чехова, була багато менш винахідлива. З Александровської (Сахалін) тюрми каторжани не лише могли цілодобово виходити надвір і до вбиральні (парашами там навіть не користувалися), а й цілий день — до міста! Так що справжній зміст слова "каторга" — щоб галерники були до весел приковані, — розумів лише Сталін.

номер, своє остогидле прізвище, ім'я, по-батькові, рік і місце народження, статті, строк, ким засуджений і кінець строку; а решта дев'яносто дев'ять мусіли двічі на добу все це слухати й мучитися. На ці ж дванадцять годин припадали і дві роздачі їжі: через кормушку роздавали миски і через кормушку збирали. Нікому з каторжан не дозволялося працювати на кухні, нікому — розносити бочки з їжею. Уся обслуга була — з блатних, і чим нахабніше, чим безпощадніше вони обкрадали клятих каторжан — тим ліпше жили самі, і тим більше були задоволені каторжанські господарі — тут, як завжди коштом П'ятдесят Восьмої, збігалися інтереси НКВД і блатарів.

А тому що відомості не мусіли зберегти для історії, що каторжан морили ще й голодом, — то за відомостями їм належали жалюгідні, а тут ще й тричі розкрадені додатки "гірняцьких" і "премстрав". І все це довгою процедурою вершилося через кормушку — з викликом прізвищ, з обміном мисок на талони. І коли можна було б нарешті звалитися на нари й заснути — відпадала знову кормушка, і знову викликали прізвища, і починалася видача тих таки талонів на наступний день (прості зеки не клопоталися талонами, їх одержував і здавав на кухню бригадир).

Так з дванадцятьох годин камерного дозвілля ледь-ледь лишалося чотири спокійних години на сон.

Ще, звичайно, каторжанам не платили ніяких грошей, вони не мали права одержувати ні посилок, ні листів (в їх запамороченій у гудінні голові мусіла погаснути колишня *воля* і нічого на землі не лишитися в непроглядній полярній ночі, крім праці і цього барака).

Від того всього каторжани добре подавалися й умирали швидко.

Перший воркутинський *альфабет* (28 літер, при кожній літері нумерація від одного до тисячі) — 28 тисяч перших воркутських каторжан — всі пішли під землю за один рік.

Здивуймося, що — не за місяць.²

У Норильську на 25 кобальтовий завод подавали в зону на руду ешелъон — і каторжани лягали під потяг, щоб кінчати це все скоріше. Жінки носили номери на спині і на хусточках на голові.

2. За Чехова на всьому каторжному Сахаліні виявилось каторжан — скільки, на вашу думку? — 5905 осіб, вистачило б і шести літер. Майже такий був наш Екібастуз, а Спаськ то куди більший. Лише слово страшне — "Сахалін" — а насправді — один таборовий відділ! Лише в Стептаборі було дванадцять таких, як Стептабір, — десять таборів. Рахуйте, скільки Сахалінів. (У передостанньому реченні, мабуть, помилка в назвах. — Перек.).

Вони працювали на всіх підземних роботах і навіть, і навіть... — перевиконували плян!..³

Але я вже чую, як співвітчизники й сучасники гнівно кричать мені: зупиніться! Про кого ви насмілюєтеся нам говорити? Так! Їх тримали на винищення, — і правильно! Бож це — зрадників, поліцаїв, бургомістрів! Так їм і треба! Чи не шкода вам часом їх?? (Тоді, як відомо, *критика* виходить за рамки літератури і підлягає *органам*). А жінки там — це ж *німецькі підкладки!* — кричать мені *жіночі* голоси. (Я не перебільшив? — це ж наші жінки назвали інших наших жінок *підкладками?*).

Найлегше мені було б відповідати так, як це звично тепер, *викриваючи культ*. Розповісти про кілька виняткових посадок на каторгу (наприклад, про трьох комсомолок-добровольців, які на легких бомбардувальниках злякалися скинути бомби на ціль, скинули їх у чистому полі, вернулися благополучно і доповіли, що виконали завдання. Але потім одну з них замучило комсомольське сумління — і вона розповіла комсоргові своєї авіаційної частини, теж дівчині, та, розуміється, — в Особвідділ, і трьом дівчатам вліпили по 20 років каторги). Вигукнуть: он яких чесних радянських людей карала сталінська сваволя! І далі вже обурюватися не на сваволю власне, а на фатальні помилки комсомольців і комуністів, тепер щасливим робом виправлені.

Однак, не гідно буде не взяти питання у всій його глибині.

Спочатку про жінок — як відомо, тепер розкріпачених. Не від подвійної праці, правда — але від церковного шлюбу, від гніту соціального презирства і від Кабаних. Але що це? — чи не гіршу Кабаніху ми уготували їм, коли вільне володіння своїм тілом й особистістю розглядаємо як антипатріотизм і карний злочин? Та чи не вся світова (досталінська) література оспівувала свободу кохання від національних розмежувань? від волі генералів і дипломатів? А ми й тут взяли сталінську мірку: без Указу Президії Верховної Ради не сходиться. Твоє тіло є перш за все власністю Батьківщини.

Перш за все — хто вони були за віком, коли сходилися з ворогом не в бою, а в ліжках? Уже напевно не старші тридцяти років, а то й двадцять п'ятьох. Значить — від перших дитячих вражень вони виховані *після* Жовтня, в радянських школах і в радянській ідеології! Так ми розгнівалися на плоди рук своїх? Одним дівчатам затямилосся, як ми п'ятнадцять років без утоми кричали, що немає ніякої батьківщини, що вітчизна є реакційна вигадка. Іншим надокучила пуританська пріснява наших зборів, мітингів, демонстрацій, кінематографа без поцілунків, танців без обіймів. Треті були переможені люб'язністю, ґалантністю, тими

3. На Сахаліні для жінок каторжних р о б і т не було взагалі (Чехов).

дрібницями зовнішнього вигляду мужчини і зовнішніх ознак залицяння, яких ніхто не навчав хлопців наших п'ятирічок і фрунзенської армії. Четверті ж були просто голодні — так, примітивно голодні, тобто їм не було чого жувати. А п'яті, можливо, не бачили іншого способу врятувати себе і свою рідню, не розлучитися з нею.

У місті Стародубі Брянської області, де я був на гарячих слідах ворога, що відступав, мені оповідали, що довгий час стояв там угорський гарнізон — для охорони міста від партизанів. Потім надійшов наказ його перекинути — і десятки місцевих жінок, забувши сором, прийшли на двірець і, прощаючися з окупантами, так ридали, як (додавав один нашішкуватий швець) "своїх чоловіків не проводжали на війну".

Трибунал прибув до Стародуба кілька днів пізніше. Уже напевно не лишив доносів без уваги. Когось та послали з стародубських плакальниць на воркутську шахту ч. 2.

Але чия ж тут провина? Чи — наша, всіх нас, співвітчизники і сучасники? Які ж були *ми*, що від нас наші жінки потяглися до окупантів? Чи не одна це з численних заплат, які ми платимо, платимо і ще довго будемо платити за наш шлях, з поспіхом обраний, сум'ятливо пройдений, не оглядаючися на втрати, не заглядаючи вперед?

Усіх цих жінок і дівчат, можливо, належало піддати моральній нагані (але вислухати й їх), можливо, належало гостро висміяти — але посилати за це на каторгу? у полярну душогубку?

— Та то Сталін послав! Берія!

Ні, вибачте! Ті, що послали, і тримали, і добивали — тепер у громадських радах пенсіонерів і стежать за нашою дальшою моральністю. А ми всі? Ми почуємо: "німецькі підкладки" — розуміюче хитаємо головами. Те, що ми й тепер вважаємо цих жінок винними — куди небезпечніше для нас, ніж навіть те, що вони *сиділи* свого часу.

— Добре, але чоловіки ж потрапили не задурно?! Це — зрадники батьківщини і зрадники соціяльні.

Можна б і тут вислизнути. Можна б нагадати (це буде правда), що головні злочинці, звичайно, не сиділи на місці у чеканні наших трибуналів і шибениць. Вони поспішали на Захід, як могли, і багато з них пішли. Каральне ж наше слідство добирало до призначених чисел коштом ягнят (тут доноси сусідів допомогли дуже): у того чомусь на квартирі стояли німці — за що полюбили його? а цей на своїх снях возив німцям сіно — пряме співробітництво з ворогом.⁴

4. Для справедливості не забудемо: з 1946 року таких іноді пересуджували і 20 років КТР (каторжних робіт) заміняли на 10 поправно-трудових таборів.

Так можна б і применшити, знову звалити на *культ*: були перекручення, тепер вони виправлені. Усе нормально.

Але як почали, то йдімо.

А викладачі? Ті учителі, яких наша армія, що панічно відкочувалася, кинула з їх школами і з їх учнями — кого на рік, кого на два, кого на три. Через те, що дурні були інтенданти, погані генерали — що робити тепер учителям? — учити своїх дітей чи не вчити? І що робити дівчорі — не тим, кому вже п'ятнадцять, хто може заробляти чи йти в партизани — а малій дівчорі? Їм учитися чи баранами пожити років два-три, платячи за провини верховного головнокомандувача? Не дав батько шапки, то хай вуха мерзнуть, так?..

Таке питання чомусь не виникало ні в Данії, ні в Норвегії, ні в Бельгії, ні у Франції. Там не вважалося, що легко відданий під німецьку владу своїми нерозумними правителями чи силою непереборних обставин, народ мусить тепер взагалі перестати жити. Там працювали і школи, і залізниці, і місцеві самоуправління.

Але в когось там (звичайно, у них!) мозки повернені на сто вісімдесят градусів. Бо в нас учителі шкіл одержували підкидні листи від партизанів: "не смійте викладати! За це заплатите!" І праця на залізницях зупинилася — співробітництво з ворогом. А вже місцеве самоуправління — зрада нечувана і безмежна.

Усі знають, що дитина, відбившись від навчання, може не повернутися до нього пізніше. Так коли дав хука Геніяльний Стратег усіх часів і народів — траві тим часом рости чи сохнути? дітей тим часом учити чи не вчити?

Звичайно, за це доведеться заплатити. Із школи доведеться винести портрети з вусами і, можливо, внести портрети з вусиками. Ялинка припаде вже не на Новий рік, а на Різдво, і директорів доведеться при ній (а ще в якунебудь імперську річницю замість жовтневої) виголосити промову на славу нового чудового життя — а воно насправді погане. Алеж і раніше виголошувано промови на славу чудового життя, а воно було теж погане.

Тобто, раніше доводилося кривити душею і брехати дітям далеко більше — через те, що був час брехні устоятися і просочитися в програми у пильній розробці методистів й інспекторів. На кожній лекції, до речі, не до речі, чи то вивчаючи будову хробаків, чи то складно-підрядні сполучники, треба було обов'язково хвицнути Бога (навіть як сам ти віриш у Нього); треба було не оминати оспівати нашу безмежну свободу (навіть як ти не виспався, чекаючи нічного стуку); чи то читаючи вголос Турґенева, чи ведучи указкою по Дніпру, треба було конечно проклясти колишнє убожество і прославити нинішній достаток (коли на очах

у тебе і дітей задовго перед війною вимирали цілі села, а на дитячу картку в містах давали триста грамів).

І все це не вважалось злочинним ні супроти правди, ні супроти дитячої душі, ні супроти Духа Святого.

Тепер же, за тимчасового не встояного режиму окупантів, брехати треба було багато менше, але — у другий бік, у другий бік! — ось у чому справа! І тому голос батьківщини й олівець підпільного райкому забороняли рідну мову, географію арифметику і природознавство. Двадцять років каторги за таку роботу!

Співвітчизники, кивайте головами! Он ведуть їх з собаками у барак з парашено. Кидайте на них каміння — вони вчили ваших дітей.

Але співвітчизники (особливо пенсіонери з пильгових відомств, такі от лоби, що вийшли на пенсію в сорок п'ять років), підступають до мене з кулаками: я кого бороню? бургомістрів? старост? поліцаїв? перекладачів? різну сволоту і накип?

Що ж, спустимося, спустимося далі. Занадто багато лісу наваляли ми, дивлячися на людей, як на палички. Однаково змусить нас майбутнє замислитися над причинами.

Заграли, заспівали "Пусть ярость благородная..." — і як же не заворушитися волоссю? Наш природний — заборонений, осміяний, стріляний і проклятий патріотизм раптом був дозволений, підбадьорюваний, навіть прославлений *святим* — і як же було нам усім, росіянам, не прокинутися, не об'єднатися шляхетно-схвильованими серцями і з щедрости натури уже так і бути пробачити своїм доморощеним катом — перед приходом катів закордонних? А зате потім, глушачи невиразні сумніви і свою поспішну широчінь — тим одностайніше й затятіше проклинати *зрадників* — таких явно гірших, ніж ми, злопам'ятних людей?

Звідки вони? Чому?

Може, це знову прорвалася не загашена громадянська війна? Недобиті біляки? Ні! Уже було згадано вище, що багато білоемігрантів (у тому числі злопроклятий Денікін) стали на бік Радянської Росії і проти Гітлера. Вони мали свободу вибору — і обрали так.⁵

Ці ж десятки і сотні тисяч — поліцаї й карателі, старости й перекладачі — усі вийшли з громадян радянських. І молодих було серед них немало, що теж вирости після Жовтня.

Що ж їх змусило?.. Хто вони такі?

А це перш за все ті, по чиїх родинах і по кому самому пройшли

5. Вони не коштували з нами Тридцятих років, і здала, з Європи, їм легко було захопитися "великим патріотичним подвигом російського народу" і проморгати дванадцятилітній внутрішній геноцид.

гусениці Двадцятих і Тридцятих років. Хто в каламутних потоках нашої каналізації втратив батьків, рідних, коханих. Чи сам тонує і виринає по таборах і засланнях, тонує і виринає. Чия нога досить намерзлася і перем'ялася у чергах до віконця *лєрёдач*. І ті, кому за жорстоких цих десятиліть перебили, перекромсали доступ до найдорожчого на землі — до самої землі, до річі, обіцяної великим Декретом і за яку, між іншим, довелося кривцю пролити за Громадянської війни. (Інша річ — дачні майорати офіцерів Радянської армії та обпарканені підмосковні маєтки: це — нам, це можна). Та ще когось хапали за "стриження колосся". Та когось позбавили права жити там, де хочеш. Чи права вправлятися в своєму прадавньому й улюбленому ремеслі (ми всі ремесла грюмили з фанатизмом, але про це вже забуто).

Про всіх таких у нас кажуть (а сугубо агітатори, а тригубо — напостівці-октябристи) з презирливим порухом уст: "ображені радянською владою", "колишні куркульські синки", "ті, що затаїли зло на радянську владу".

Один скаже, а другий притакує головою. Ніби щось зрозуміле стало. Ніби народна влада має право ображати своїх громадян. Ніби в цьому й є вихідна вада, головна язва: ображені... затаїли..

І не гукне ніхто: та дозвольте ж! та дідько вас хай роздере! та у вас буття ж врешті-решт — визначає свідомість чи не визначає? Чи лише тоді визначає, коли вам вигідно? а коли не вигідно, так щоб не визначало?

Ще так у нас уміють говорити з легкою тінню на чолі: "так, були припущені деякі помилки". І завжди — ця невинно-блудлива безособова форма — *припущені*, лише невідомо ким. Мало не роботягами, вантажниками та колгоспниками *припущені*. Ніхто не має сміливості сказати: *партія* припустила! незмінні й безвідповідальні керівники припустили! А хто ж іще, крім тих, що мають владу, міг їх "припустити"? На одного Сталіна валити? — треба ж почуття гумору мати. Сталін припустив — так ви ж де були, керівні мільйони?

Зрештою, і помилки ці в наших очах розлізлися якось швидко на туманну, неясну, безконтурну пляму і не вважаються вже плодом тупости, фанатизму і зломислія, а лише в тому всі помилки визнані, що комуністи саджали комуністів. А що 15-17 мільйонів селян зруйновано, вислано на знищення, розсіяно по країні без права пам'ятати і називати своїх батьків — так це ніби й не помилка. А всі Потоки каналізації, розглянуті на початку цієї книги — так теж ніби не помилка. А що ніскільки не були готові до війни з Гітлером, надувалися оманно, відступали ганебно, кличі міняючи на ходу, і лише Іван та за Русь Святу зупинили німця на Волзі — так це вже обертається не прорахунком, а ледве не головною заслугою Сталіна.

За два місяці віддали ми ворогові ледве не третину свого населення — з усіма цими недознищеними родинами, з багатотисячними торами, що розбігалися, як утівав конвой, з тюрмами України і Прибалтики, де ще диміли постріли від розстрілів П'ятдесят Восьмої.

Поки була наша сила — ми всіх цих нещасних душили, цькували, не брали на роботу, гнали з помешкань, змушували подихати. Коли виявилася наша слабкість — ми відразу ж зажадали від них забути все заподіяне їм зло, забути батьків і дітей, що померли з голоду в тундрі, забути розстріляних, забути розор і нашу невдячність їм, забути допити і тортури НКВД, забути голодні табори, — і відразу ж іти в партизани, у підпілля і боронити Батьківщину, не шкодуючи життя. (Але не *ми* мусіли змінитися! І ніхто не давав їм надії, що, повернувшись, ми будемо поводитися з ними якимось інакше, ніж знову цькувати, гнати, саджати в тюрму і розстрілювати!).

За такого становища чому дивуватися певніше — чи тому, що з приходу німців раділо надто багато людей? Чи ще занадто мало? (А доводилося ж німцям іноді й судоправство вершити — наприклад, над донощиками радянського часу — як розстріл диякона Набережно-Микільської церкви у Києві, та й не одиниці випадків таких).

А віруючі? Двадцять років підряд гнали віру і закривали церкви. Прийшли німці — і почали церкви відкривати. (Наші після німців закрити відразу посоромилися). У Ростові н/Д., наприклад, урочистість відкриття церков викликала масову радість, велике купчення натовпів. Одначе, вони мусіли проклинати за це німців, так?

У тому ж таки Ростові за перших днів війни заарештували інженера Олександра Петровича М.-В., він помер у слідчій камері, дружина кілька місяців тряслася, чекаючи й на свій арешт — і щойно з приходом німців спокійно лягла спати: "От тепер принаймні висплюся!" Ні, вона мусіла молитися за повернення своїх катів.

У травні 1943, за німців, у Вінниці в саду на Підлісній вулиці (який на початку 1939 року міськрада обвела високим парканом й оголосила "заборонною зоною Наркомату Оборони") випадково почали розкопувати зовсім уже не помітні, порослі пишною травою могили — і знайшли таких 39 масових, глибиною 3,5 метри, розмірами 3 на 4 метри. У кожній могилі знаходили спочатку шар верхнього одягу загиблих, потім трупи, складені "валетами". Руки у всіх були зв'язані вірвовками, розстріляні були всі — з малокаліберних пістолів у потилицю. Їх розстрілювали, видимо, в тюрмі, а потім ночами звозили хоронити. За збереженими у декого документами упізнавали тих, хто був у 1938

Шукають рідних серед розстріляних у Вінниці

році засуджений "на 20 років без права листування". Ось одна з сцен розкопів: вінницькі мешканці прийшли дивитися чи впізнавати своїх (*фото*). Далі — більше. У червні почали розкопувати поблизу православного кладовища — біля лікарні Пирогова і відкрили ще 42 могили. Потім — "парк культури і відпочинку імені Горького" — і під атракціонами, "кімнатою сміху", майданчиками для ігор і танців відкрили ще 14 могил. Усього в 95 могилах — 9 439 трупів. Це — лише у Вінниці самій, де відкрили випадково. А — в решті міст скільки затаєно? І населення, подивившись на ці трупи, мусіло рватися в партизани?

Може, справедливо припустити, нарешті, що як *нам* з вами боляче, коли топчуть нас і те, що ми любимо, — так боляче й тим, кого топчемо *ми*? Може, спрєведливо нарешті припустити, що ті, кого ми знищуємо, мають право нас ненавидіти? Чи — ні, не мають права? Вони мусять умирати з вдячністю?

Ми приписуємо цим поліцаям і бургомістрам якусь одвічну, ледве не вроджену злобу — а злобу ж посіяли ми в них самі, це ж наші "відходи виробництва". Як це вимовляв Криленко? — "у наших очах кожен злочин є продуктом даної соціальної

системи".⁶ Вашої системи, товариші! Треба своє Вчення пам'ятати!

А ще не забудемо, що серед тих наших співвітчизників, хто йшов на нас з мечем і тримав проти нас промови, були й зовсім безкорисні, у яких майна ніякого не віднімали (у них не було нічого), і які самі в таборах не сиділи, і навіть із сім'ї ніхто, але які давно задихалися від усієї нашої системи, від зневаги до окремої долі; від переслідування переконань; від пісеньки цієї знущальної:

"где так вольно дышит человек";

від поклонів цих богомольних Вождів; від смикання цього олівця — дай скоріше на позику підписатися! від апльодисментів, що переходять в овацію! Можемо ми припустити, що цим людям, нормальним, не вистачало нашого смердючого повітря? (Обвинувачували на слідстві отця Федора Флорю — як смів він при румунах оповідати про сталінську гидоту. Він відповів: "А що я міг говорити про вас інакше? Що знав — те й говорив. Що було — те й говорив". А по-нашому: бреші, душею криви і сам гинь — та тільки, щоб нам на користь! Але це ж, здається, вже не матеріялізм, га?).

Сталося так, що у вересні 1941 року, перед тим, як мені піти до армії, у виселку Морозовськ, наступного року взятому німцями, ми з дружиною, молоді початківці-вчителі, винаймали квартиру в одному дворику з іншими квартирантами — бездітним подружжям Броневицьких. Інженер Микола Герасимович Броневицький, років на шістьдесят, був інтелігентом чеховського вигляду, дуже приємний, тихий, розумний. Тепер я хочу пригадати його довгасте обличчя, і мені все привиджується на ньому пенсне, хоч, можливо, пенсне ніякого й не було. Ще тихшою і м'якшою була його дружина — блякленька, з льяним приляглим волоссям, на 25 років молодша від чоловіка, але з поведінки зовсім уже не молода. Вони були нам милі, імовірно, й ми їм, особливо на відміну від зажерливої родини господарів.

Вечорами ми вчотирьох сідали на приступцях ганку. Стояли тихі, теплі місячні вечори, ще не розірвані гуком літаків і вибухами бомб, але для нас тривога німецького наступу налазила, як невидимі, але задушливі хмари по молочному небу на безборонний маленький місяць. Кожного дня на двірці зупинялися нові й нові ешельони, що йшли на Сталінград. Біженці виповнювали базар виселка чутками, жахами, якимись шаленими сотенними з кишень і від'їжджали далі. Вони називали віддані міста, про які ще довго потім мовчало Інформбюро, яке боялося правди для народу. (Про такі міста Броневицький говорив не "здали", а "взяли").

Ми сиділи на приступцях і розмовляли. Ми, молоді, дуже були

6. Крыленко, *За пять лет*, стор. 337.

наповнені життям і тривогою за життя, але сказати про нього, по суті, не могли нічого розумнішого, ніж те, що писалося в газетах. Тому нам так легко було з Броневицькими: все, що думали, ми говорили і не помічали різноти сприймання.

А вони, імовірно, з подивом розглядали в нас два екземпляри телячої молоді. Ми щойно прожили Тридцяті роки — і наче б не жили в них. Вони запитували нас, чим запам'яталися нам 37-38 роки? Чим же! — академічною бібліотекою, іспитами, веселими спортовими походами, танцями, самодіяльністю, ну і любов'ю, звичайно, вік любови. А професорів наших не *саджали* у той час? Так, правда, двох-трьох посадили, здається. Їх замінили доценти. А студентів — не саджали? Ми пригадали: так, правда, посадили кількох старшокурсників. — Ну і що ж?.. — Нічого, ми танцювали. — А з ваших близьких нікого н-н-не... чіпали?.. — Та ні...

Це страшно, і я хочу пригадати обов'язково точно. Але було саме так. І тим страшніше, що я саме й не був з спортивно-танцювальної молоді, ні — з маніяків, загрузлих у своїй науці і формулах. Я цікавився політикою гостро — з десятилітнього віку, я сопляком уже не вірив Вишинському і був вражений підробкою знаменитих судових процесів — але ніщо не наштотхувало мене *продовжити, зв'язати* ті дрібненькі московські процеси (вони здавалися грандіозними) — з качанням колосального розчавлюючого колеса по країні (число його жертв було якось не помітне). Я дитинство провів у чергах — за хлібом, за молоком, за крупами (м'яса ми тоді не знали), але я не міг зв'язати, що відсутність хліба означає розор села і з чого він. Адже для нас була інша формула: "тимчасові труднощі". У нашому великому місті кожної ночі саджали, саджали, саджали — але вночі я не ходив вулицями. А вдень родини заарештованих не викидали чорних прапорів, і співкурсники мої нічого не говорили про забраних батьків.

А в газетах так виглядало все безхмарно-батьоро.

А молодому так хочеться сприйняти, що все добре.

Тепер я розумію, як Броневицьким було небезпечно щонебудь нам розповідати. Але трохи він нам відкрив, старий інженер, що потрапив під один з найжорстокіших ударів ГПУ. Він утратив здоров'я в тюрмах, знав більше, ніж одну *посадку* і табір не один — але в спалаху пристрасті розповів лише про ранній Джезказган — про воду, отруєну міддю; про отруєне повітря; про вбивства; про безплідність скарг до Москви. Навіть саме це слово Джезказган драло по шкірі тертушкою, як безжалісні його історії. (І що ж, хоч ледь повернув цей Джезказган наше сприймання світу? Ні, звичайно. Бож це не поруч. Бож це не з нами. Цього нікому не перекажеш. Легше не думати. Легше — забути).

Туди, до Джезказгану, коли Броневицького розконвоювали, до нього приїхала ще дівчиною його теперішня дружина. Там, під

тінню колючого дроту, вони одружилися. А на початок війни чудом опинилися на волі, у Морозовську, з підсованими, звичайно, пашпортами. Він працював у якійсь жалюгідній будконторі, вона — бухгалтером.

Потім я пішов до армії, моя дружина виїхала з Морозовську. Виселок підпав під окупацію. Потім був звільнений. І якось дружина писала мені на фронт: "Уявляєш, кажуть, що в Морозовську за німців Броневицький був бургомістром! Яка гидота!" І я теж був вражений і подумав: "Яка мерзота!"

Але пройшли ще роки. Десь на тюремних темних нарах, перебираючи в пам'яті, я пригадав Броневицького. І вже не знайшов у собі хлоп'ячої легкості засудити його. Його супроти права позбавляли праці, потім давали недостойну працю, його ув'язнили, тортурували, били, морили, плювали йому в обличчя — а він? Він мусів вірити, що все це — прогресивне, і що його власне життя, тілесне й духове, і життя його близьких, і затиснене життя всього народу не мають ніякого значення.

За киненим нам клаптем туману "культу особи" і за нашаруваннями часу, за яких ми мінялися (а від нашарування до нашарування злам і відхилення променя), ми тепер бачимо і себе, і 30-і роки не на тому місці і не в тому вигляді, як насправді ми і вони були. Те обожнювання Сталіна і та віра у все, без сумніву і без межі, зовсім не були станом загальнонародним, а тільки — партії; комсомолу; міської молоді, що навчалася; *намістки* інтелігенції (поставленої замість знищених і розсіяних); та почасти — міського міщанства (робітничої кляси),⁷ у кого не виключалися репродуктори трансляції від ранкових ударів Спаської вежі до Інтернаціоналу опівночі, для кого голос Левітана став голосом сумління. ("Почасти" — тому що виробничі Укази, "двадцять хвилин запізнення" та закріплення на заводах теж не вербували собі оборонців). Одначе була й міська меншість, і не така вже маленька, на всякий випадок з кількох мільйонів, хто з огидою виривав втичку радіотрансляції, коли міг; на кожній сторінці кожної газети бачив лише брехню, розлиту на всі шпальти; і день голосування був для цих мільйонів днем страждання і приниження. Для цієї меншости існуюча у нас диктатура не була ні пролетарською, ні народною, ні (хто точно пам'ятав первісний зміст слова) радянською, а — узурпованою диктатурою іншої меншости, аж ніяк не еліти духа.

[...] Так, Броневицький усе запам'ятав і нічого не пробачив. І ніяк не могла йому бути *рідною* та влада, яка стовкла Росію, довела до гологоспного жебрацтва, до морального виродження і от

7. Саме з 30-их років робітнича кляса стала головним загonom нашого міщанства, вся включилася в нього.

тепер до приголомшливої воєнної поразки. І він задихаючись дивився на таких телят, як я, як ми, безсилий нас переконати. Він чекав к о г о н е б у д ь , когонєбудь, лише на зміну сталінській владі! (Відоме психологічне переплюсування: кожне інше, лише б не огидне своє! Хіба можна уявити на світі когонєбудь гіршого від *наших*? До речі, область була донська — а там половина населення отак само чекала німців). І отак, усе життя проживши істотою не політичною, Броневицький на сьомому десятку вирішив зробити політичний крок.

Він погодився очолювати морозовську міську управу...

А там, я гадаю, він швидко побачив, у що вляпався: що для прийшлих Росія ще нікчемніша й огидніша, ніж для тих, що відійшли. Що тільки соки російські потрібні упиреві, а тіло пропадай мертве. Не російську суспільність мав вести новий бургомістер, а підручних німецької поліції. Одначе, уже він був настромлений на вісь, і лишалося йому, добре чи зле, а крутитися. Звільнившись від одних катів, допомагати іншим. І ту патріотичну ідею, яку він уявляв собі протиставленою радянській, — раптом упізнав він злистою з радянською: незбагненним чином вона від меншости, що зберігала її, як через решето, перейшла до більшости — забуто було, як за неї розстрілювали, і як над нею глумилися, і ось уже вона була головним стовбуром чужого дерева.

Мабуть, моторошно і безвихідно стало йому (їм). Ущелина звулилася і вихід лишився: або в смерть, або у каторжний вирок.

Звичайно, не всі там були Броневицькі. Звичайно, на цей короткий чумний бенкет зліталосся у множестві і вороння, що любить владу і кров. Але ці — куди не злітаються! Такі й для НКВД чудово підхожі. Такий і Мамулов, і дудинський Антонов, і якийнебудь Пой-суй-шапка — хіба можна уявити катів мерзенніших? Таж князюють цілі десятиліття і винищують народу стократ. А скоро зустрінеться нам наглядач Ткач — так той і сюди й туди устиг.

Сказавши про місто, не промовчимо тепер і про село. Серед сьогоднішніх лібералів поширено закидати селу політичну тупість і консерватизм. Але довоєнне село — все, у переважній більшості було тверезе, незрівняно тверезіше від міста, воно ніскільки не поділяло обоження батька Сталіна (та й світової революції туди ж таки). Воно було просто нормальне здоровим глуздом і добре пам'ятало, як йому землю обіцяли і як відібрали; як жило воно, їло й одягалосся до колгоспів і як за колгоспів: як з двору виводили теля, овечку і навіть курку; як ганьбили і поганили церкви. Під ту пору ще не гугнявило радіо по хатах і газети читали грамотії не по всіх селах, і всі ті Чжан-Цзо-ліни, Макдоналди чи Гітлери були для російського села — чужі, однакові й непотрібні боввани.

В одному селі Рязанської області 3 липня 1941 року зібралися дядьки коло кузні і слухали з репродуктора промову Сталіна. І щойно досі залізний і такий невмолимий на сльози російських селян зблзнував розгублений, майже в плачі батько: "Брати і сестри...", один дядько відповів чорній паперовій горлянці:

— А-а, б..дь, а о ц ь о г о не хотів? — і показав репродукторові улюблений грубий російський жест, коли тнуть руку на лікті і нею похитують.

І зареготали дядьки.

Якби по всіх селах та всіх самовидців запитати, — десять тисяч ми таких би випадків узнали, ще й крутіших.

Отакій був настрої російського села на початку війни — і, значить, тих резервістів, хто пив останні півлітра на півстанку і в пилюці танцював з рідними. А до того ж навалилася нечувана на російській пам'яті поразка, і величезні сільські простори до обох столиць і до Волги і багато дядьківських мільйонів блискавично випало з-під колгоспної влади, і — досить уже брехати і ретушувати історію! — виявилось, що республіки хочуть тільки незалежності! село — тільки свободи від колгоспів! робітники — свободи від кріпацьких Указів! І якби прийшли не були так безнадійно тупі і чванькуваті, не берегли б для Великонімеччини зручну казенну колгоспну адміністрацію, не замислили б такої гіді, як обернути Росію на колонію, — то й не вернулася б національна ідея туди, де вічно душили її, і ледве чи випало б нам святкувати двадцятип'ятиліття російського комунізму. (І ще про партизанів комусь та колись доведеться розповісти, як зовсім не з доброго вибору йшли туди окуповані дядьки. Як спочатку вони озброювалися проти партизанів, щоб не віддавати їм хліба і худоби).

Хто пам'ятає великий ісход населення з Північного Кавказу у січні 1943 року — і хто дасть його аналог з світової історії? Щоб населення, особливо сільське, відходило масами з розбитим ворогом, з чужоземцями, — лише б не лишитися у переможців *своїх*, — валки, валки, валки, у лютий січневий холод з вітрами!

От тут і лежить суспільне коріння тих добровольчих сотень тисяч, які навіть за гітлерівських потворств зважилися і наділи мундир ворога. Тут приходиться нам час знову поговорити про *в л а с о в ц і в*. У першій частині цієї книги читач ще не був приготований прийняти правду всю (та всієї й не посідаю я, будуть написані спеціальні дослідження, для мене це тема побічна). Там, на початку, поки читач з нами разом не пройшов усього таборового шляху, йому виставлена була тільки насторога, запрошення *подумати*. Тепер, після всіх етапів, пересилок, лісоповалів і таборових помийок, можливо, читач буде податливіший. У першій частині я говорив про тих власовців, що взяли

зброю з розпачу, з полонного голоду, з безвиході. (Зрештою, і там замислитися: адже німці почали використовувати російських військовополонених тільки для нестройової і тилової допомоги своїм військам, і, здається, це був ліпший вихід для тих, хто лише *рятувався*, пощо ж зброю брали і йшли чоло до чола проти Червоної армії?). А тепер відсувати далі нікуди, треба ж і про тих сказати, хто ще до сорок першого ні про що інше не мріяв, як тільки взяти зброю і б и т и цих червоних комісарів, чекістів і колективізаторщиків? Пам'ятаєте, у Леніна: "Гноблена кляса, яка не прагне до того, щоб навчитися орудувати зброєю, мати зброю, заслуговувала б лише на те, щоб з нею поводитися, як з рабами" (вид. 4, том 23, стор. 85). Так от, на гордість нашу, показала радянсько-німецька війна, що не такі вже ми раби, як нас заплювали в усіх ліберально-історичних дослідженнях: не рабами тягнулися до шаблі знести голову Сталінові-батькові (та не рабами і з цього боку випростувалися у червоноармійській шинельці — цю складну форму короткої свободи неможливо було передбачити соціологічно).

Ті люди, що пережили на своїй шкурі 24 роки комуністичного щастя, уже в 1941 знали те, чого не знав ще ніхто в світі: що на всій планеті і в усій історії не було режиму злішого, кривавішого і разом з тим лукаво-звиннішого, ніж більшовицький, що сам назвався "радянським". Що ні числом замучених, ні вкорінливістю на довготу років, ні далекістю задуму, ні суцільною уніфікованою тоталітарністю не може зрівнятися з ним ніякий інший земний режим, ні навіть учнівський гітлерівський, що на той час засліпив Заходові всі очі. І от — прийшла пора, зброю давали цим людям у руки — і невже вони мусіли погамувати себе, дати більшовизмові пережити свій смертельний час, знову зміцнитися в жорстокому гнобленні — і щойно тоді починати з ним боротьбу (і до сьогодні не почату майже ніде в світі)? Ні, природно було повторити спосіб самого більшовизму: як він сам угризся в тіло Росії, ослабленої першою світовою війною, так і бити його у подібну ж мить за другої. [...]

Візьму на себе сказати: та нічого не вартий був би наш народ, був би народом безнадійних холопів, якби в цю війну змарнував нагоду хоч здала потрясти гвинтівкою сталінському урядові, змарнував нагоду хоч замахнутися та матюкнутися на *Батька рідного*. У німців була генеральська змова — а в нас? Наші генеральські верхи були (і лишилися до сьогодні) нікчемні, розбещені партійною ідеологією і користю і не зберегли в собі національного духу, як це буває в інших країнах. І тільки н и з и солдатсько-мужицько-козацькі замахнулися і вдарили. Це були суцільно — н и з и, там щезно мало було участі колишнього дворянства з еміграції, чи колишніх багатих шарів, чи інтелігенції. І

якби дано було цьому рухові вільний розмах, як він поплив з перших тижнів війни — то це стало б якоюсь новою Пугачовщиною: широтою й рівнем захоплених шарів, підтримкою населення, козакою участю, духом — розрахуватися з вельможними злодіями, стихійністю натиску при слабості керівництва. У кожному разі, рух цей був куди більше народний, *простонародний*, ніж весь інтелігентський "визвольний рух" від початку 20 віку і до лютого сімнадцятого року з його уявно-народними цілями і з його жовтневими плодами. Але не судилося йому розгорнутися, а загинути з ганебним тавром: зрада священній нашій Батьківщині!

Утратили ми смак до соціяльних пояснень подій, це у нас — оберталка, коли як вигідно. А дружній пакт з Ріббентропом і Гітлером? А гороїження молотовське і ворошиловське перед війною? І потім — приголомшлива бездарність, неготовість, невміння (і боягузна втеча уряду з Москви), і по півмільйона військ, залишених у котлах, — це не зрада Батьківщині? Не з більшими наслідками? Чому ж цих зрадників ми так бережемо в помешканнях на вулиці Грановського?

О-о, довга! довга! довга та лава, на якій розсілися б усі кати і всі зрадники нашого народу, якби саджати від самих... і до самих...

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ І ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО¹

Григорій Костюк

Павло Зайцев у спогадах про В. Винниченка² згадує, як восени 1916 року в Петербурзі, де він тоді учителював, до нього прийшла одна студентка й від української студентської громади звернулася з проханням, щоб він "згодився взяти до себе на нічліг Володимира Кириловича, який нелегально приїхав з Фінляндії."³ Річ ясна, — пише Зайцев, — що я зараз же дав на це свою згоду".

За годину, як було умовлено, прибув В. К. Винниченко. Це була їх перша зустріч й особисте знайомство.

"— Пригожій пареньок! Кожній бабе полюбітса! — резонно зауважила служниця П. Зайцева Аннушка, глянувши на пристойного гостя.

"— І я, і 'пригожий пареньок' щиро розсміялися, — пише далі П. Зайцев, — 'Паренькові' минав тоді 36 рік, але виглядав він на значно старшого... Чарівна усмішка й ласкавий погляд темно-голубих, отіненних чорними віями очей робили його досить кремезну постать дуже симпатичною й навівали довір'я до їх посідача.

"— Так ось який живий Винниченко, — сказав я, стискаючи обидві його долоні.

1. В основу цієї статті покладено матеріали доповіді автора, виголошеної 18 квітня 1976 року на пленарній науковій конференції УВАН у США, присвяченій 100-річчю від дня народження академіка Сергія Олександровича Єфремова.

2. Павло Зайцев, "Жмут спогадів про В. Винниченка" *Українська літературна газета*, Мюнхен, 1959, ч. 7 (49).

3. Можливо, що В. Винниченко з мотивів конспіративних сказав своїм прихильникам-студентам, що він прибув з Фінляндії. Але дивно, що й Павло Зайцев також так думав і, пишучи спогади вже на схилі віку, не вважав за потрібне перевірити вірогідність цієї версії. Насправді ж В. Винниченко в Фінляндії ніколи не жив. Від кінця травня 1914 року, коли він нелегально прибув з еміграції (Франція) на Україну, у зв'язку з несподіваним вибухом першої світової війни, не маючи змоги повернутися назад, він змушений був жити до революції 1917 року під чужим прізвищем у багатьох місцях Російської імперії: Катеринослав, Варшава, Москва, підмосковські селища, Царське село, Перешори (маєток Є. Чикаленка) тощо. Звідти він час від часу й приїздив до Петербургу.

"— Ну, а вас я уявляв собі зовсім інакше. Ви навіть не 'пареньок', а 'мальчинок'", — відповідав йому дружньо Винниченко.

П. Зайцев був на 6 років молодший від Винниченка. Йому тоді щойно минуло 30 років.

Одне слово, цікава й зворушлива перша зустріч, перше враження і перші довші, хоч і хаотичні, але щирі розмови. Винниченкову увагу відразу притягла добре підібрана велика бібліотека. Зайцев тут таки показав йому свою багатющу колекцію Шевченкових *Кобзарів*, малюнків, а найголовніше — автографів. Це дуже піднесло настрої Винниченка. Почалася жвава, дружня розмова про Шевченка, про літературу взагалі й непомітно — про творчість самого гостя. При цій нагоді П. Зайцев згадав С. Єфремова як критика Винниченкових творів. Згадка про С. Єфремова, каже Зайцев, видно, гостро зачепила Винниченка. Він на мить змовк і по довшій павзі сказав:

"— Я дуже люблю Сергія, але який же з нього критик й історик літератури? Він народницький солодкаво-сентиментальний публіцист і всю свою солоденьку 'мудрість' завдячує Михайловському. Михайловський для Єфремова — альфа й омега, початок усіх початків і кінець усіх кінців".

Господар дому не заперечив цих суб'єктивних Винниченкових оцінок Єфремова. Не зробив він цього не тільки з чемности господаря, а, виявляється, й тому, що й сам так оцінював Єфремова — історика літератури і критика. Але Винниченко не мав будь-якої ворожости до Єфремова. Він відразу, як пише Зайцев, почав говорити про Єфремова як про людину.

"Обличчя Володимира Кириловича відразу розпромінилося, в його очах заблищали теплі вогники, так ніби Сергій був серед нас, а він, Винниченко, дивився на нього самого з зворушливою розпучливістю. Я слухав уважно оповідача й любувався його лагідно ласкавим обличчям. Він вихваляв Єфремова як глибоко принципову й добру людину, як зразок усіх громадських чеснот. Оповідав, що йому доводилося недавно ще сидіти з Сергієм в одній в'язничній камері в Києві, коли не помиляюся, — на Косому Капонірі. Оповідав, що сам був тоді дуже пригноблений і знервований і що для нього товариство Єфремова було великою втіхою й розрадою".

Стільки про стосунки між С. Єфремовим і В. Винниченком занотував Павло Зайцев. Придивімося ближче до творчого і людського в стосунках між цими двома діячами на тлі нашого літературного й суспільного процесу перших двох декад 20 сторіччя.

Були вони представниками одного покоління. Доля судила їм прийти до літературного й суспільного голосу саме на зламі двох

сторіч — 19 і 20. Були вони майже ровесники. Пишу "майже", бо С. Єфремов був на чотири роки старший. На стільки ж приблизно років раніше він почав свою літературну діяльність. Але ті початки, до того ж у жанрі не властивому його покликанню (поезії й оповідання для дітей у журналі *Дзвінок*), та навіть перші його публіцистичні й літературно-критичні виступи (в *Літературно-науковому віснику* від 1898 року) не принесли йому якоїсь особливої популярності. Лише 1902 рік поставив С. Єфремова в центрі українського літературно-суспільного життя і про нього вперше голосно заговорила вся тогочасна впливова наша преса. Сталося так, що саме в цей рік уперше виступив у літературі й В. Винниченко. І цей його виступ також викликав широкий відгомін і дискусію. Обидва ці виступи зіграли несподівано важливу ролю в історії новітнього українського письменства.

Щоб було ясніше, звернімося до фактів. У місячнику *Київская старина* (чч. VII-VIII за 1902 рік) появилось перше оповідання В. Винниченка "Краса і сила". Від нього війнуло свіжим мистецтвям словом. Про нього заговорили і рядові читачі і поважні, заслужені діячі літератури. "Талант чи випадковість?" — недовіриливо поставив тоді питання про молодого автора один критик.⁴ Талант, відповіли йому трохи пізніше й Іван Франко, і Леся Українка у статтях про Винниченка.⁵ А старий діяч української літератури П. Житецький, прикутий паралічем до ліжка, питав у Є. Чикаленка: "Не знаєте, що то за Винниченко, що пише такі гарні свіжі оповідання в *Київській старині*?"⁶

Того ж 1902 року, в тому ж місячнику *Київская старина*, місяць пізніше (після публікації Винниченкової повісти, в трьох числах підряд (X, XI, XII) була опублікована велика стаття Сергія Єфремова "В поисках новой красоты", ("В шуканнях нової краси"). Це була перша більша літературно-критична стаття його, що привернула увагу до себе всієї української літературної спільноти.

Чим же пояснити, що саме ці виступи двох, тоді ще зовсім молодих діячів — 22-річного Винниченка і 26-річного Єфремова, зіграли визначальну й особливу ролю в історії української літератури? Відповіді на це, нам здається, треба шукати у двох факторах: 1) в естетичному, психологічно-ідейному наставленні твору кожного з цих авторів і 2) в об'єктивній культурній та соціально-історичній ситуації, що тоді заіснувала.

4. І. Личко, "Талант чи випадковість?", *Літературно-науковий вісник*, 1903, т. 21, стор. 31.

5. Іван Франко, *Літературно-науковий вісник*, 1907, т. 38, стор. 139; Леся Українка, *Твори*, том XII, "Винниченко" (Нью-Йорк: Видавнича спілка Тищенко-Білоус, 1954), стор. 235.

6. Євген Чикаленко, *Спогади*, (Нью-Йорк: УВАН у США, 1955), стор. 328.

Яка ж соціально-історична й культурна ситуація запанувала тоді на Україні?

Стара феодално-кріпацька доба відходить у минуле. На зміну все виразніше приходить нова капіталістична промислово-індустріальна доба. Вона владно вривається і в село, і в місто й категорично міняє весь дотеперішній уклад їх життя й свідомости. Процес цей не замкнутий у собі, не ізольований від ширшого світу. Він відбувається під великим впливом тотожних уже зформованих і розбуялих модерних економічних форм Заходу. Разом з цим звідти напливають найновіші політичні й мистецькі способи думання. У цих загальних обставинах наприкінці 19 ст. формується й приходить до голосу як політична, так і нова мистецька інтелігенція.

Українська народолюбна література, що в другій половині 19 ст. розквітла була в мистецьких формах з селянського барвистого побутово-етнографічного прикорня, наприкінці 19 сторіччя почала вже спадати на силі й мистецьки вичерпуватися. Прихід у літературу Ольги Кобилянської, Михайла Яцкова, Лесі Українки, Василя Стефаника, Петра Карманського, Миколи Вороного та ще кількох — яскраво засвідчив, що народилося нове покоління письменників з новим поетичним світовідчуванням. Це покоління рішуче відштовхувалося від етнографічно-побутової і фолкльорної поезики своїх літературних батьків. В основу своєї творчости воно ставить сучасну людину міста й села. Але людину не ідеалізовану, а реальну, різко здиференційовану в соціальному аспекті, сповнену внутрішніх душевних конфліктів і катастроф — в особистому. Пропагуючи мистецтво як самодостатню, окрему і найскладнішу категорію думання образами, це молоде покоління, проте, не оминало будь-якої соціальної проблематики. Навпаки, воно ще з глибшою вникливістю й відповідальністю ставило й трактувало цю проблематику. Тільки спосіб трактування й вгляду в проблему був уже в нього інший. Йшов він тепер з західноєвропейської модерної літератури. Це вже був принцип молодого покоління. Ідея вивести українську літературу на широкий європейський тракт стала бойовим завданням його. І це відбулося не без сильного впливу М. Драгоманова та його писань. У листі до М. Драгоманова від 5 березня 1891 року Леся Українка писала:

"Та вже тепер поміж нашою молодією громадою почалось таке 'западничество', що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італійської мови, аби могли читати чужу літературу. Се мене тишить... може, згине з нашої літератури отой невдалий дилетантизм, що так тепер панує в ній. Розвитку сього 'западництва' чимало помogli й Ви... я чула не раз, як, при

спорах про Ваші книжки та ідеї, молоді наші українці ставали за Вас проти старих, і то часом досить гостро".⁷

Щодо відштовхування від етнографічно-побутової тематики письменників-реалістів другої половини 19 ст., то серед багатьох фактів красномовно свідчать ще такі слова Лесі Українки в іншому листі до М. Драгоманова від 12 серпня 1891 року:

"Бога ради не судить нас по романах Нечуя, бо прийдеться засудити нас навіки безневинно... Бо вже як такі романи писати, то краще пір'я дерти... Мені тільки жаль, що наша бідна українська література отак поневіряється через різних Нечуїв, Кониських, Чайченків і т. п. "корифеїв".⁸

Ця гостра, хоч в історичному пляні не зовсім справедлива, оцінка від найчільнішої представниці українського модерну старої реалістично-побутової школи в нашому письменстві дуже промовиста. Вона свідчить, що молоде покоління вже не сприймає цієї школи ні формально, ні ідейно, що молоді виразно орієнтуються на західноєвропейські модерні літературні досягнення, але одночасно випрацьовують свої власні мистецькі способи і форми. Вже на самому початку 20 ст. про ці нові способи зображення у творах молодого покоління письменників Іван Франко писав:

"Для них головна річ — людська душа, її стан і рухи в таких чи інших обставинах, усі світла і тіні, які вона кидає на все своє оточення, залежно від того, чи вона весела, чи сумна.

"Вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею, як магичною лямпою, освітлюють усе оточення. Звідси брак довгих описів у їх творах і та непереможна хвиля ліризму, що розлита в них. Відси їх несвідомий наклін до ритмічності й музичальності, як елементарних об'явів зворушень душі.

"Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі відповідних чуттів чи настроїв, всіма способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії".⁹

Це вже виразні стилеві особливості, що пробивалися від найновіших літературних течій Західної Європи. Це традиції Ібсена, Гамсуна, Стрінберга, Метерлінка, Гавптмана, Пшибишевського та інших. Творчість молодих: Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Василя Стефаника та інших — кладе перші основи цього нового європейського напрямку в українській літературі на зламі двох сторіч. Поява повісти В. Винниченка "Краса і сила" на початку

7. Ольга Косач-Кривинюк, *Леся Українка. Хронологія життя і творчості* (Нью-Йорк: УВАН у США, 1970) стор. 138.

8. Там само, стор. 156.

9. І. Франко, "Старе й нове в сучасній українській літературі", *Л. -Н. В.*, Львів, 1904, кн. 2, стор. 81-82.

20 ст. засвідчила, що новий напрямок в українській літературі остаточно утвердився.

"Великою силою вступив у наше письменство Володимир Винниченко... одразу ж, з першого свого друкованого оповідання (під заголовком "Сила і Краса", 1902), зайнявши там своє особливе місце, — писав колись дослідник української літератури О. Дорошкевич. — Винниченко вніс у письменство нові сюжети, нове психологічне та ідейне трактування, нові мистецькі засоби, розвиваючи, правда, досягнення неореалістичної школи Стефаника".¹⁰

Поява "Краси і сили" була фактом "свіжим і новим в українській літературі", — стверджував М. Зеров.¹¹

Цікаво, що ніхто із цих дослідників не звернув уваги на ще одну дуже характеристичну особливість цього першого виступу В. Винниченка: його демонстративне відмежування від творчої методи своїх попередників. Це не була свідомо розрахована демонстрація. Ні, це вирвалося в початкуючого 22-річного автора стихійно, щиро, з глибини його невичерпного творчого буяння. Малюючи красу своєї героїні він, ніби між іншим, написав:

"То була краса, що викохується тільки в Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було в неї ні 'губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто', ні 'підборіддя, як горішок', ні 'щік, як повная рожа', і сама вона не 'виліскувалась, як маківка на городі'".

Вже з цього уступу читач розумів, що цей 22-річний юнак, який щойно написав своє перше оповідання, вже кепкує з поезики своїх великих попередників. Для нього — людини 20 сторіччя — мистецькі засоби творців етнографічно-побутового напряму минулого сторіччя були вже етапом перейденим, неприйнятним. Але значення цього факту й Винниченкового оповідання в цілому не тільки в його дотепній неґації мистецьких засобів минулого, а й у його сміливій демонстрації нового, власного способу малювання жіночої краси.

"Чорна, без блиску, товста коса, — писав він, відштовхнувшись від попередників, — невисокий, трохи випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі, губи, що якось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових, щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темносірі очі, з яких, коли дивились, здавалось, наче лилось якесь тихе м'яке, ласкаве світло, — то була й уся краса цієї дівчини".

10. О. Дорошкевич, *Підручник історії української літератури*, вид. п'яте (Харків: "Книгоспілка", 1930), стор. 221.

11. М. Зеров, *Від Куліша до Винниченка* (Київ: В-во "Культура", 1928), стор. 177.

Це був справді новий і свіжий засіб словесного портретування дівочої краси. Такого не знайти в письменників старої реалістично-побутової школи. Це було те нове, що вніс Винниченко в українську літературу 20 ст. і що, вкупі з іншими новаціями Винниченка, викликало відомий рефрен Івана Франка: "І відкіля ти взявся у нас такий?"¹² Разом з тим це було своєрідною декларацією утвердження нових шляхів і нових засобів української літератури 20 сторіччя. Вникливий дослідник українського письменства проф. А. Шамрай стверджував, що "в його [Винниченкових — Г. К.] творах ніби синтезується досягнення в царині повістярської літератури початку 20 століття".¹³ Ось чому ми висновуємо, що в багаторічному зіткненні двох літературних світосприймань — старого народницького побутового реалізму й нового психологічно-аналітичного неоромантизму, за визначенням Лесі Українки, так вирішально важить цей перший літературний дебют В. Винниченка.

■ Зовсім протилежну позицію в цій боротьбі поколінь і мистецьких напрямів посів Сергій Олександрович Єфремов. Згаданий його великий трактат про літературу "В шуканнях нової краси" усією силою публіцистичного таланту був спрямований проти модерної української літератури. В її інколи вдалих, а інколи невдалих шуканнях нових шляхів і нових мистецьких засобів він угледів зраду традиції української народолюбної літератури, втрату ідейності й відхід на позиції чистого естетизму. Вихований на позитивізмі Огюста Конта, на базі якого зросла соціологічна метода в літературній критиці й літературознавстві, послідовник вчення М. Драгоманова про народоправство й "розумну битопись", використавши ідейно близького і впливового тоді свого сучасника, російського народницького критика М. Михайловського, С. Єфремов виробив собі свій твердий естетичний і соціально-політичний критерій для аналізу як окремих літературних творів, так і цілого процесу й напрямку. Великий прибічник мистецьких ідей реалістично-побутової школи другої половини 19 ст. (Нечуй-Левицький, О. Кониський, Панас Мирний, Б. Грінченко), С. Єфремов рішуче не сприймав тих молодих голосів, що виломлювалися з цієї школи, орієнтувалися на новіші європейські зразки й проголошували літературу мистецтвом насамперед. Ольгу Кобилянську, Миколу Вороного, Михайла Яцкова, Гната Хоткевича, Катрю Гриневичеву та багатьох інших,

12. Л. -Н. В., Львів, 1903, т. 21, стор. 139.

13. А. Шамрай, *Українська література. Стислий огляд*, вид. 2, виправлене (Харків: Кооперативне видавництво Рух, 1928), стор. 132.

що йшли вногу з ними, він назвав декадентською "літературною сектою", жертвами "нової краси", грубого статєвого чуття й не реальних, одірваних від життя фантазій. Наші декаденти, писав він, сюжетно безсилі, в темах і засобах — хаотичні, без ідеї і суспільної мети, вже в початках своєї творчості зайшли в смугу занепаду й безвихіддя. Символізм і декадентство на українському ґрунті є шкідливі, бо вони відривають літературу від народного прикорня й перетворюють її на витівку інтелігентних снобів. Українська література своїм спрямуванням й ідеями завжди служила своєму народові. У цьому була й є її велич і сила. Письменники, що не хотять згинуть в фантазії безсилля мусять повернути в лоно свого народу й служити йому.

Таке в основному було наставлення статті С. Єфремова "В шуканнях нової краси". Навколо неї зчинився великий галас. З дуже речевою критикою її виступив І. Франко в *ЛНВ* (1903, т. 21). Гостро і дотепно боронився Гнат Хоткевич. Ольга Кобилянська до смерті не забувала тої образи, що їй завдав своєю критикою С. Єфремов. Леся Українка була обурена й відразу написала джентлменську, але гостру відповідь С. Єфремову. 14 січня 1903 року в листі до М. Кривинюка вона писала:

"Зайнята була, між іншим, і полемікою проти статті Єфремова в *Київській старині*... Стаття Єфремова написана прекапошним тоном і дуже мене обурила не так за мене (я там приплетена між іншим), як за Кобилянську (вона там найвреднішою виходить) і взагалі за правду".¹⁴

У листі до Кобилянської від 27 лютого 1903 Леся писала:

"Написала відповідь Єфремову, але *Київська старина* не хотіла її вмістити".¹⁵

Такі об'єктивно були перші літературні перехрестя між цими двома діячами на початку 20 сторіччя, такі позиції кожний з них зайняв у літературному процесі в цілому. Але тут же цікаво простежити дальший суспільно-політичний аспект життя кожного з них і встановити, коли, де і в яких обставинах їхні життєві шляхи ще перетиналися, що було в них спільного і різного й як це відбивалося на загальнонаціональному тлі українського визвольного руху?

Почнімо з Винниченка. Імпульсивний і рішучий у своїх пошуках правди він весь іде в нелегальщину. Від 1901 року, ще будучи студентом першого курсу університету, стає у проводі молодого українського нелегального соціалістичного руху й веде в ньому активну організаційну і пропагандивну акцію. За наступне чотириріччя він зазнає: на весні 1902 року — арешту, вигнання з

14. Ольга Косач-Кривинюк, *Леся Українка. Хронологія...*, стор. 661.

15. Там само, стор. 671.

університету, примусової військової служби, втечі перед новим арештом, еміграції, кількарізового нелегального повернення на Україну з антирежимовою літературою, невдачі й провалу, нового арешту, дворічного перебування в каторжному крилі Лук'янівської тюрми і несподіваної волі після царського маніфесту в жовтні 1905 року. Вийшовши вдруге з тюрми, він відразу віддає себе цілком партійній і літературній праці. Бере провідну участь у першому з'їзді УСДРП, в редагуванні партійного органу *Праця*, пише проклямації, виїжджає з метою пропаганди на села й фабричні міста, видає першу свою збірку оповідань, пише нові твори і першу свою драму *Дисгармонія*.

С. Єфремов — його протилежність. Він культурник і легаліст. Він не вірить у бунти і революції. Він вірить тільки в велику, щоденну послідовну працю. Грінченкове гасло: "Праця єдина з неволі нас вирве" стає його гаслом. Він з кожним роком все активніше співпрацює в усій тогочасній українській пресі. Він — один з засновників, керівників і провідних рушіїв в-ва "Вік". Він перший серед тогочасних українських літературознавців починає систематично вивчати українську літературу як процес, видавати українських класиків. Як публіцист він постійно співпрацює в легальній українській і російській пресі й відважно відгукується на всі соціальні, національні й культурні болячки того часу. Три томи антології української літератури *Вік*, що їх зладив, біографічні довідки написав і видав С. Єфремов, були епохальною подією в культурному житті українського народу, dokonаною легальним шляхом. Вся ця діяльність мала величезний вплив на формування й устійнення політичної й культурно-національної свідомості всієї української спільноти. І сила цього впливу була не менша, якщо не більша, від впливу українського нелегального руху, а в ньому й самого Винниченка. Це розуміло добре насамперед російське самодержавство. Тому, як тільки спалах революції 1905 року пішов на спад і царський уряд почув себе міцнішим, кований чобіт жандармів почав відразу душити і нелегальний і легальний український рух. Восени 1906 року в "третій політичній" Лук'янівської тюрми опинились і В. Винниченко і С. Єфремов.

Сучасник тих подій, діяльний член УСДРП і близький прибічник В. Винниченка за тих часів Володимир Степанківський у своєму спогаді, написаному 1956 року невдовзі перед смертю в Нью-Йорку, пише про це так:

"Восени 1906 року... мене і Винниченка було арештовано в покоїку, який ми саме були собі винаймали кілька день перед тим, либонь на Тарасівській вулиці. Я ж пару тижнів тому, як був повернувся зо Львова, куди їздив на австрійський пашпорт Мусьяновича, відки привіз великий транспорт нашої "літератури"... Було се вночі. Поліцаї, своїм звичаєм, сказали, що

принесли телеграму, а тоді вдерлися до нас з наставленими револьверами. Забрали нас до Бульварного участку, а по якім тижні перевели до Лук'янівки... Нас посадили до 'Третьої політичної', куди пару день після привезли ще до нас ні в чім не винного Сергія Єфремова... Нас обвинувачувано в 'українській змові', осередком якої мала б бути редакція *Громадської думки*. Тому, власне, опинився був серед нас і такий Єфремов! Був це властиво спробунок збурити цілий український табор...

"Там, на Лук'янівці, згаяти б час, Винниченко і я взялися студіювати англійську мову, Єфремов же студіював французьку... Десь під кінець квітня або радше на початку травня 1907 року приятелі Єфремова розстаралися й вибрали його на поруки. Опісля незабаром вийшов на волю й Винниченко — під заставу 500 карбованців, що заставив за нього Чикаленко. Виходячи, Винниченко обіцяв мені, що вибере й мене, та й справді зробив це за якийсь, може, тиждень... Нам суд було призначено на 12 жовтня того ж таки 1907 року".

Цей ще не опублікований документ, який зберігається в архіві В. Винниченка при УВАН у США (група документів IX), є важливим для нас свідченням, що від осені 1906 і майже до половини 1907 року С. Єфремов і В. Винниченко перебували в спільній камері Лук'янівської тюрми. Це стверджує вірогідність тої розповіді, що подав нам П. Зайцев у своєму спогаді, який ми цитували на початку нашої статті. Подруге, подає він дещо цікаве з побуту цих діячів у тюрмі та встановлює орієнтовний час їх звільнення на поруки.

Те, що С. Єфремов уособлював культурницьку, легалістичну течію в українському визвольному русі, а В. Винниченко — революційно-активістичну, нелегальну, екстремно-пробоеву і що їх шляхи таки зійшлися в одній камері Лук'янівської тюрми, для багатьох сучасників видавалося якимось непорозумінням, якоюсь злою іронією. Це видно навіть із слів щойно цитованого спогаду Степанківського: "привезли до нас ні в чому не винного Єфремова". Це речення пера активного діяча українського революційного підпілля виразно проиняте іронією. Цей іронічний тон лише свідчить, що екстремне революційне підпілля дивилося на події і завдання національно-визвольного руху однобоко й не розуміло його складної тактики і стратегії. Тодішньому соціалістичному підпіллю очевидячки трудно було збагнути, що послідовна, оперта на конституційному праві, але принципово ідейно-українська публіцистика й наукова діяльність Єфремова була в такій же мірі, якщо не більше, небезпечна для російського самодержавства, як і його (революційного підпілля) бомби і заклики до повстання. У цьому аспекті варто пригадати дуже влучні зауваження Лесі Українки в листі до Ольги Кобилянської.

"Чи хтось знає, що один його найлютіший критик [мова йде про С. Єфремова — Г. К.] від самого різдва сидить у тюрмі ('політичним'), а тепер захорував на сухоти і вже в тюремному шпиталі, кажуть, що зовсім зле з ним діється. Така доля спостигла тепер багато людей, і хто зна, коли тому край буде... От ще *pendant*: той, кого вкупі з Вами так зганьбив цей критик, тепер на еміграції [тут мова йде про Г. Хоткевича — Г. К.] (теж 'політичний') після всяких тарапат — значить, тепер 'ідейні' з 'безідейними', 'реалісти' з 'декадентами', 'екзотики' з 'питомими' — всі порівнялися".¹⁶

У цих сповнених глибокої іронії і трагізму словах Лесі Українки захована була велика істина часу. Для поневолювачів нашого народу всі діячі українські були небезпечні. Навмисне використовуючи полемічні терміни з статті С. Єфремова — "ідейні" й "безідейні", "реалісти" й "декаденти" тощо — вона підкреслила, що ці внутрішні ідейно-формальні розбіжності для поневолювачів народу нашого — не істотні. Всіх поставлено під одну мірку.

■ По-різному склалося життя В. Винниченка і С. Єфремова після виходу їх із тюрми на поруки на весні 1907 року. В. Винниченко між травнем і жовтнем 1907 року на швидку руч полагоджує кілька своїх важливих творчих і громадських справ: у в-ві "Вік", де основним промотором був його недавній сокамерник С. Єфремов, видає окремими книжками дві свої драми: *Дисгармонія* і *Великий Молох*. Одночасно пише і здає до друку третю свою драму "Щаблі життя" (збірник *Дзвін*, 1907); підготовляє й здає до друку другу книжку своїх творів. Нарешті, домовившись з ЦК УСДРП про розгортання дальшої нелегальної акції партії і свою участь у ній, він 12 жовтня 1907 року, тобто в день, коли мав початися суд над ним і його товаришами, разом з В. Степанківським переходить кордон і вдруге стає емігрантом. До 1914 року живе поперемінно у Львові, Відні, Женеві, Берліні, Парижі, Фльоренції. Інколи на короткий час нелегально, під чужим прізвищем, приїжджає на Україну і в Росію. За цей час дуже багато пише. Романи: *Чесність з собою*, *По-свій*, *Божки*, *Рівновага*, *Заповіт батьків*; драми: *Мементо* (1909), *Чужі люди* (1909), *Брехня* (1909), *Чорна Пантера* і *Білий Ведмідь* (1910), *Базар* (1910), *Співочі товариства* (1911), *Натусь* (1912) та інші. З 1909 року його твори появляються в перекладі російською мовою в збірниках *Знання*, *Земля* та інших. Видавництво письменників у Москві "Земля" почало видавати в

16. Ольга Косач-Кривинюк, *Лесь Українка. Хронологія...*, стор. 773-774.

російському перекладі восьми томну збірку творів В. Винниченка. 1913 року в Берліні почали перекладати роман *Чесність з собою* німецькою мовою, а в Нью-Йорку того ж року цей роман виходить у перекладі єврейською мовою. Одне слово, популярність Винниченка письменника-емігранта доходить zenіту.

У травні 1914 року В. Винниченко з дружиною нелегально, під чужим прізвищем, приїжджає на Україну. Мета приїзду — взяти участь у черговому з'їзді УСДРП, що був запланований на осінь. Несподіваний вибух першої світової війни замкнув усі кордони, і вибратися знову за кордон уже було неможливо. З того часу В. Винниченко жив нелегально до революції 1917 року під різними прізвищами і в різних містах України, а найбільше — Росії.

Сергій Олександрович Єфремов, вийшовши з тюрми, залишився вірний собі до кінця. Він не переходив на нелегальний стан, не тікав за кордон, а жив легальним життям активного українського публіциста і вченого, не зважаючи на постійне поліцейне втручання в його життя і працю. Він далі розгортає працю в-ва "Вік", а від 1907 року стає редактором першої української щоденної газети *Рада*. Він уважно стежить за літературним і політичним життям Російської імперії і, маючи до диспозиції газету, систематично відгукується на всі хвилюючі й болючі питання часу з погляду українського публіциста.

Не випускав він з ока насамперед всіх українських літературних появ. Особливо уважно стежив за розвоєм творчості Винниченка. Він від 1902 року покладав на нього великі надії. Ще 1904 року в статті "На мертвій точці",¹⁷ продовжуючи свою полеміку проти оборонців модернізму, звівши на ніщо всю нову літературу на чолі з О. Кобилянською, він недвозначно видалив Винниченка з "декадентської секти", як єдиного талановитого письменника. Але поява перших проблемних творів Винниченка після 1906 року, треба думати, вже захитала цю віру в Винниченка.

Межовою точкою мирних стосунків між ними стала Винниченкова п'єса *Щаблі життя*, що появилася друком наприкінці 1907 року. "Платон — мій друг, але правда — понад усе", — любили казати стародавні греки, коли мова йшла про критичний виступ супроти друга чи вчителя. Так міг висловитись і С. Єфремов, прочитавши *Щаблі життя* й пишучи на початку 1908 року свій новий огляд *Літературний намул*. У розділі про *Щаблі життя* він писав:

"Чи дим йому великий в грудях, що заступає перед очима письменника дійсність і надає їй ненатуральної, покаліченої форми, чи, може, чад, що саму творчість роз'їдає?..

17. *Киевская старина*, т. 85, кн. 2. Київ, 1904, стор. 305-308.

"... Далеко гірше, якщо чад — гнилий отруйний чад, бо вчадіти ж навіки можна, до смерті. Я таки серйозно боюся, що цей чадний настрій, який сплотив *Щаблі життя*, може згубити нам талановитого і коштовного письменника".

Коли ж 1909 року появилася нова п'єса В. Винниченка *Мементо*, в якій поглиблювались ідеї *Великого Молоха* й *Щаблів життя* і по-новому ставилися на дискусію популярні тоді проблеми свободи волі, незалежності людської особистості, родини, моралі, статевих стосунків тощо, С. Єфремов — традиціоналіст і етичний соціолог — відразу виступив з гострою критикою цієї небезпечної, на його думку, тенденції в нових Винниченкових творах. У великій статті "Гнучка чесність"¹⁸ він сконстатував кризу в творчості Винниченка. Заговорити голосом Ібсенового Брандта Винниченкові не вдалося, — писав Єфремов. Переносити якісь модні (сексуальні) ідеї інших письменників Заходу на український ґрунт — спроба, приречена на невдачу. Українська дійсність вимагає зовсім іншої проблематики, зовсім інших ідей, стверджував далі Єфремов. Він гостро висміяв Винниченкову філософську тезу "чесности з собою", а основного її пропагандиста, героя з драми *Мементо* маляра Кривенка вважав "вельми не мудрою лубочною карикатурою"... *Мементо* — це *reductio ad absurdum*, це довершене осоромлення цієї ' нової моралі', зроблене так бездоганно, що мимоволі закрадається думка — чи не містифікація це й чи не навмисне автор такої штуки доказав над своїм героєм, щоб виявити все убожество й безглуздя його моральної позиції?"¹⁹

Який же вихід з цього "безнадійного чадного стану", в якому опинився Винниченко за доби *Мементо*? Що радить Єфремов йому? Він беззастережно радить вернутися до проблематики *Краси і сили, Боротьби, Контрастів, Голоти*. Він радить не колупатися в психіці надломлених, нервово хворих інтелігентів, а писати про "наш народ, про його злиденне життя, повне контрастів, про бурлаків-протестантів".

Винниченко, природно, не міг послухатися таких порад. Більше того, він навіть відтоді взяв під сумнів талант критичного вгляду свого приятеля. Він таки далі поглиблював й удосконалював методу своєї соціально-етичної, психологічно-конфліктної драми. У прозі в цьому ж аспекті він дає ряд нових романів і повістей. Коли цей цикл романів успішно завершився *Записками Курпатого Мефістофеля*, а драми Винниченкові

18. С. Єфремов, "Гнучка чесність", *Рада*, Київ, 13 і 14 березня 1909 й окрема відбитка того ж 1909 року.

19. Сергій Єфремов, *Гнучка чесність*. Відбитка з *Ради*, Київ, 1909, стор. 25.

пішли в багатьох російських, а згодом — і в західноєвропейських театрах, С. Єфремов, людина критичного мислення, прийшов до нових і в великій мірі злагіднюючих висновків. Він насамперед ствердив, що про кризу творчості у Винниченка можна говорити "в минулому часі". Більше того, саму кризу С. Єфремов уже трактував по-новому, глибше і ближче до правди.

"Насамперед у письменника нашого талант надзвичайно щирий, органічно не здатний ні до якої хвальші, ні до якого підроблювання або силування. У його оте шукання було не манерністю й навіть не манерою, як, наприклад, у декого з модерністів... Тут, навпаки, чоловік, коли мучив читачів, то й сам дійсно і не менше мучився од нерозгаданих загадок, які ставило йому життя; жагуче... добивався він правди, допитливо... розплутував 'дисгармонії' між сущим і тим, що повинно бути — і воно його боліло так, як і його героїв... Вже оця щирість шукання добру подавала надію на те, що вихід таки знайдеться... Винниченко... вже намацав твердий ґрунт під ногами й наново починає на йому — цим разом по-настоящему вже — будуватись, як і треба, з підвалин починаючи".²⁰

Цією характеристикою Сергій Єфремов ніби підсумував свої, протягом багатьох років висловлювані, дуже не рівні думки про Винниченкову творчість у цілому. І це підсумок не тільки його критичних оцінок, але й творчо-літературних стосунків між ними. Бо це останнє, що висловив друком С. Єфремов про Винниченка.

Ми переглянули основні моменти й етапи творчо-літературних стосунків між С. Єфремовим і В. Винниченком протягом перших майже двох декад 20 сторіччя. І розглядали ці взаємини не ізольовано, не в вузько-особистому, побутово-дріб'язковому пляні, а на широкому тлі політично-громадського і літературного процесу. Підсумовуючи цей перегляд, хочемо зробити декілька загальних зауважень.

С. О. Єфремов, як послідовний прибічник соціологічної критики в літературі, оцінюючи як окремі мистецькі твори, так і цілі процеси, виходив з свого усталеного триєдиного принципу: ідеї соціальної справедливості, ідеї національного визволення та ідеї народності. У цей принцип порівняно легко вкладалася література 19 ст. Але модерна українська література, в якій здебільшого трактувались ідеї свободи волі, взаємини одиниці й суспільства, "я" і "ми", проблеми кохання, шлюбу, родини, правди,

20. Сергій Єфремов, *Історія українського письменства*, видання четверте (Київ-Ляйпціґ, 1919), том II, стор. 296-297.

брехні та ряд інших соціологічних, психологічних і філософських питань, становила великі труднощі для цього принципу. Ясніше кажучи, чисто соціологічна метода критики просто була не в стані ввійти органічно в цю проблематику й зрозуміти глибочину її внутрішню мистецьку закономірність. Саме в цьому лежить причина, що С. Єфремов не сприйняв багатьох творів О. Кобилянської, Катрі Гриневичевої, Миколи Вороного і, нарешті, психологічно-проблемну драму і повість В. Винниченка.

У Винниченкових п'єсах і прозових речах після 1907 року, поза влучним схопленням живого типажу доби, хаосу тогочасних ідейних шукань, що нуртували серед молоді, бракувало іноді переконливої художньої, психологічної мотивації їх вчинків. Це було і є слабим місцем у Винниченка. У цьому аспекті твори його потребували вдумливої гострої критики. Такої критики в статтях Єфремова не було. У своїх критичних етюдах він виходив лише з усталених етичних засад та ідеї служіння народові. Для аналізу кола ідей і мистецьких засобів творів модерної української літератури, в тому числі й Винниченкових, ця метода не була вистачальною.

У зв'язку з цим виникає ще одне, думаємо, дуже важливе для історика літератури питання: як розуміти, як визначити ту боротьбу, що заіснувала на початку 20 сторіччя між С. Єфремовим та його однодумцями (В. Леонтович тощо) й цілою фалангою молодих українських письменників? Де шукати причин тієї боротьби? Що зумовило її?

Справа в тому, що на кінець 19 і на початку 20 сторіччя, як на це ми вже не раз указували, під впливом нових соціальних факторів і найновішої західноєвропейської літератури, в українському письменстві виразно заіснували дві течії: традиціоналістична реалістично-побутова течія і нова, зорієнтована на сучасність, психологічно-проблемна, що її Леся Українка визначила як неоромантичну. Боротьба між цими двома напрямками, двома відмінними поетикальними системами й становила собою суть виступів С. Єфремова проти т. зв. модернізму. Це переконливо підтверджує і Леся Українка в листі до Ольги Кобилянської від 27 лютого 1903 року:

"Хтось не матиме охоти і потреби витикати свою особу наперед, бо взагалі особистої полеміки не любить, але хтось рішуче допевнивсь, що в літературних поглядах на нові напрями хтось різко, діаметрально розходиться з Єфремовим і його однодумцями, отже, певне, се буде не остання баталія, бо хтось не думає скласти зброї і зректися прапору новоромантичного".²¹

Варто також ствердити, що це була боротьба поглядів, боротьба мистецьких уподобань, а не людей. Самі люди, навіть

учасники цих баталій, жили між собою по-товариськи. У тому ж листі до Кобилянської Леся жартома пише, що "Єфремов пише гречні листи, просить у когось віршів до нового збірника, хтось послав вірші і собі писав гречні листи". Пишучи про це, вона й Ольгу Кобилянську заохочує до співпраці в тих нових виданнях, що їх плянує Єфремов. Отже полеміка полемікою, рішуче обстоювання своїх мистецьких уподобань, а стосунки особисті залишаються людськими, коректними.

Ще в більшій мірі це можна бачити у взаєминах між С. Єфремовим і В. Винниченком. Ми знаємо вже з спогадів П. Зайцева, що Винниченко, після всіх досить дошкульних статей Єфремова проти деяких його творів все ж шанував і любив його як людину і громадянина. С. Єфремов майже одночасно з публікацією свого памфлету *Гнучка чесність*, де гостро скритикував нові Винниченкові драми, тут таки в *Раді* з приємністю містить Винниченкове оповідання "Щось дужче за нас". Вони обидва постійно пліч-о-пліч співпрацювали в одних і тих самих виданнях українських і російських. Вже після тих гострих критичних виступів Єфремова вони особистого контакту не переривали. Листування їх не збереглося. Принаймні в архіві Винниченка його нема. Архів Єфремова теж загинув. Але в щоденнику В. Винниченка за 1915-16 роки є декілька позначок, занотованих під виразним криптонімом: лист до Єфр. або лист від Єфр.

Не випадково у вікопомні березневі дні революції 1917 року вони були серед тих перших, що закладали основи відродження української державности. Не випадково перший Всеукраїнський конгрес у Києві, 5-7 квітня 1917 року, обравши головою Української Центральної Ради проф. М. Грушевського, на гідних заступників його одноголосно обрав С. О. Єфремова і В. К. Винниченка. І чи не найпоказовішим знаком пошани й довір'я В. Винниченка до С. Єфремова був той факт, що коли Винниченкові було доручено зформувати перший український революційний уряд, він у першу чергу запросив на члена уряду С. О. Єфремова. А коли на долю Винниченка випала тяжка роль очолити делегацію для переговорів з Тимчасовим урядом Росії в Петрограді, то знову таки на свого заступника і члена делегації він запросив Сергія Олександровича.

Такі були літературні, суспільні й особисті стосунки між цими двома видатними діячами української культури. Вони були різної вдачі, різних суспільних і мистецьких поглядів, але їх завжди єднала велика спільна ідея — вільної і народоправної України.

21. Ольга Косач-Кривинюк, *Леся Українка, Хронологія...* стор. 671.

МОЇ ПЕРШІ КРОКИ

Михайло Черешньовський

Коли закінчилася перша світова війна, мені було п'ять років. Мій батько був на війні і, повернувшись з неї, помер того самого року. П'ятилітнім хлопцем я залишився з матір'ю в селі Стежниці в (Карпатах). Я мав ще брата і сестру, а наймолодша наша сестра народилася через п'ять місяців по смерті батька. Повоєнні роки в селі були нужденні, бо війна так усе знищила, що майже ніхто не мав корови. Становище поліпшилося аж по двох роках, бо стільки часу треба, щоб вигодувати корову. Велика нужда була і в нас.

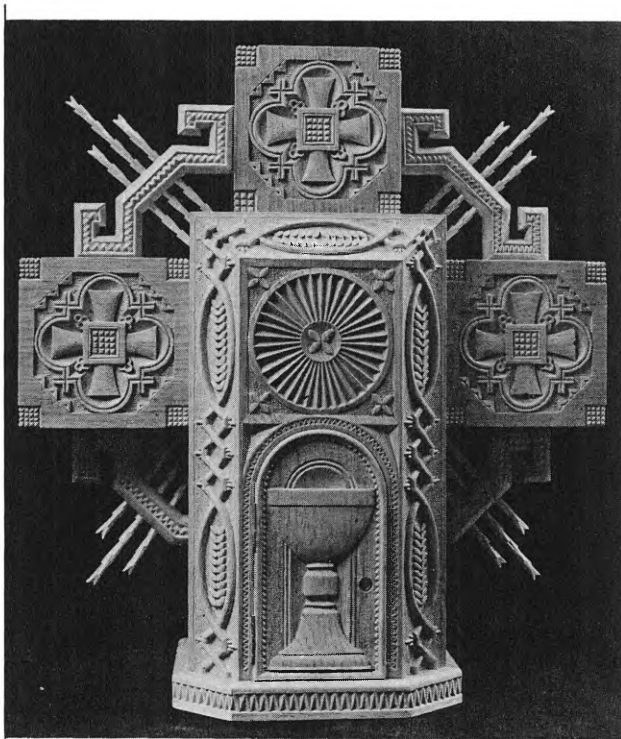
Я почав різьбити, мавши сім років. А в господарстві не надавався ні до чого. Починав з майстрування ножиків, гудзиків з кості і ще бозна яких речей. Потім зацікавився різьбою. Надхнув мене на це один ангел у нашій церкві, вирізаний з дерева. Я його так полюбив, що конче хотів вирізати такого самого ангела.

Потім почав різьбити топірці, бо вони потрібні були при весіллях — для молодого і дружби. У нас молоді ходили з топірцями і, входячи до хати, до церкви чи з церкви виходячи, топірцями хрестили вхід на чотири сторони. Топірці я міг продавати, і це приносило мені кілька грошів. Різьбу я дуже любив, але не любила мати і била мене за це. Дійшло до того, що я мусів ховатися, щоб мати не бачила, і різьбив потайки, коли пас худобу або в неділю. Ховався з цим так, щоб мене ніхто не побачив. Так тривало кілька років, десь два або три.

Одного разу, ховаючися з-перед материних очей, я кудись пішов, а як повернувся, почув, що мати, розмовляючи з сусідкою, плаче. Було це якраз у четвер перед Зеленими святами. Мати оповідала сусідці, що ми не те що не можемо мати нічого святого, навіть зернини чи картоплини немає. Немає чого їсти навіть на один день.

Я тоді мав на горищі в соломі склад своїх різьб. То були топірці й одна зозулька на конарчику. Нічого не сказавши матері, я зв'язав усе це мотузком і пішов поза хатою так, щоб мати не бачила. Побіг просто до Балигорода, щось з п'ять кілометрів від нашого села. Відразу запланував собі, що треба йти до суду, бо лише там є пани.

Я біг, щоб їх ще застати, але одягнений був так, як ходив коло хати. Усе на мені було брудне, але найбільше ноги, то вже був не просто бруд, а щось, як кора на дереві. У потоці я тер ноги об каміння, як тільки міг, щоб трохи їх помити, але нічого не виходило. Зрештою, не мав і часу, бо боявся спізнитися до панів.

Кивот у церкви св. Івана в Гантері (дерево, 1968)

Врешті, прибігши до суду, розклався там з своїми топірцями і чекав, коли пани вийдуть. Вони вийшли всі гурмою; як ми тут з роботи хочемо скоріше додому йти, так вони там поспішали. Підійшовши ближче і побачивши мої праці, кожен з них узяв собі в руки одну чи дві речі. Я й не мав того так багато, щось близько десяти штук. Вони чекали, яка буде ціна, а я ціни не знав, і вони платили, хто скільки міг. Разом вони заплатили мені щось сорок вісім злотих. То були гарні гроші — за них можна було купити добру корову.

Я ніс ті гроші в кулаку, бо не мав кишені в штанах, та й у сорочці її не було. Ще скоріше біг я додому. І як прибіг, то застав ще сусідку з матір'ю. Коли ж віддав матері гроші, то вона ще гірше заплакала; відтоді вже не боронила різьбити, але лише тоді, коли був час, бо ж я мусів працювати на господарці.

Творчий шлях Михайла Черешньовського

Аркадія Оленська-Петришин

Талантом молодого різьбаря Михайла Черешньовського вперше зацікавився секретар балигородського адвоката Осип Копач, який вислав його праці до Львова, звідки дістав відповідь, щоб звернутися до музею в Коломиї.* На підставі зразків різьби Черешньовського прийняли до ремісничої школи з відділом різьбарства при Коломийському музеї і до бурси. По чотирьох роках навчання мистець закінчив різьбарство, склав іспит челядника, а згодом різьбарського майстра. Він мав нагоду відкрити власний верстат, однак вирішив продовжувати навчання в Інституті шук пластичних у Кракові, де вивчав скульптуру. Цю експериментальну школу Черешньовський закінчив 1939 року.

Після війни Черешньовський пройшов з рейдом УПА до Німеччини, де зустрівся з Григорієм Круком, з яким мешкав і навчався в Кракові. Тому що пройшло десять років після закінчення школи, протягом яких мистець не мав нагоди працювати над скульптурою, він не думав, що повернеться до цієї ділянки. Крім того, він мав туберкульозу і лежав хворий дванадцять місяців. Після приїзду до Америки зайшли нові перешкоди для його творчості, бо він працював вісім годин денно (різьбив рами) і йому залишалося мало часу для праці над скульптурою. Довелося використовувати для творчої праці лише вільні дні та вечори.

Черешньовський цікавився абстрактними можливостями скульптурного вислову вже в часи навчання. Рання постать *Косар* краківського періоду більш стилізована й емоційно відмінна від пізніших творів мистця. Однак, у цій праці вже виявляються прикмети, питомі його пізнішим скульптурам, зокрема — витонченість і легкість лінії.

Черешньовський визнає впливи на його ранню творчість скульптур Архипенка, якими він цікавився ще в Кракові. Він розповідав, що українські студенти з мистецького гуртка *Зарево* влаштували вже в 1937 році урочистий вечір у 50-річчя народження Архипенка.

Мистець вважає цей вечір, на якому він говорив про твори Архипенка, як і видання монографії, доказом, що українці вже тоді цікавилися творчістю видатного скульптора. Черешньовський також "боронив" творчість Архипенка на конференції українських націоналістів від закидів, що "Архипенко робить не українське мистецтво", аргументуючи це тим, що Архипенко українець, нікого

* Я не мала змоги перевірити багатьох дат з життя Черешньовського, як також точних дат виконання більшості його творів. Сам мистець не ноує і не зберігає таких даних. Усі вислови мистця взяті із запису на магнітофонній стрічці.

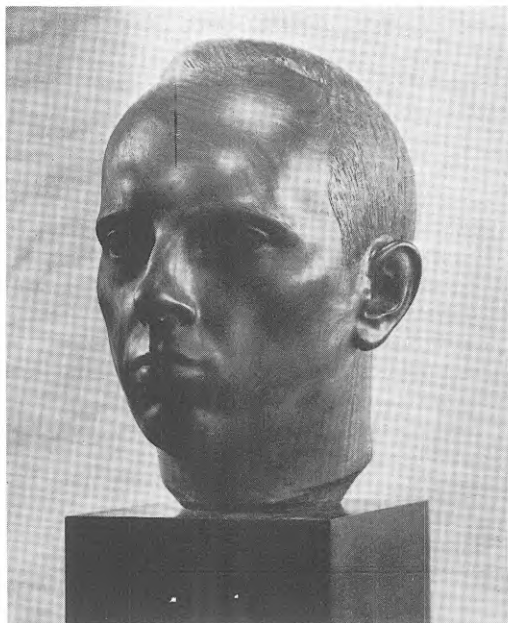
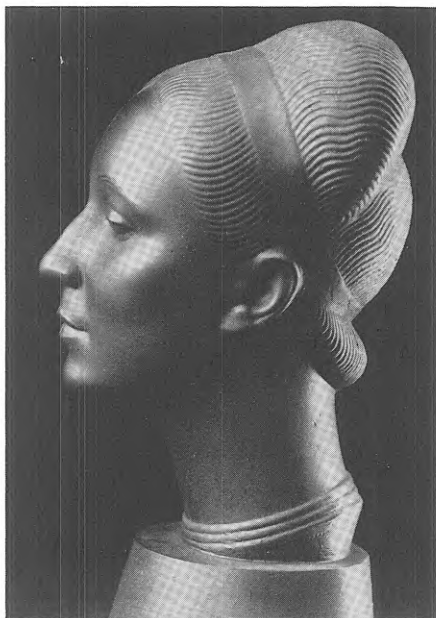

*Пам'ятник Лесі Українки
в Торонто (бронза, 1975)*

*Втеча до Єгипту
(дерево, 1958)*

*Портрет дружини
(гiнс, 1949)*

*Степан Бандера
(дерево, 1949)*

не наслідуює, оригінальний у творчості, то чому це мало бути неукраїнське мистецтво?

Однак вивчення експресивних можливостей негативних просторів, що належить до важливіших вкладів Архипенка в розвиток скульптури початку 20 століття, цікавило Черешньовського відносно коротко. Він виконав серію абстрактніших і безпредметних творів, які віддзеркалюють цю проблематику, вже після приїзду до Нью-Йорку. Черешньовський перестав цікавитися безпредметністю, бо розв'язки на цьому рівні йому "легко приходили". На підставі бачених праць можна однак припускати, що він відчув обмеження експресивних можливостей в схематичності та узагальнених формах цих скульптур.

До речі, скульптури Черешньовського, в яких важливіший додатковий елемент світу людини, виявляють більший діапазон можливостей вислову, зокрема тоді, коли можна відчутти, що мистець знайшов особливу емпатію з моделем. Тож людська постать в його скульптурах сама собою дає дуже важливу додаткову експресивну площину діяння творів.

Як знати різьбарські традиції, в яких Черешньовський починав свою мистецьку діяльність і в яких ще далі працює, складається враження, особливо на перший погляд, що його скульптури мало споріднені з різьбою. Різьбарству питоменні заглиблення поверхні та геометричність форм, скульптурам мистця, натомість притаманна вигладженість поверхні і плинність ліній. Це треба пояснити тим, що саме скульптури є дійсним виявом мистецької особливості Черешньовського, тим часом як у різьбі він дотримується точних традицій ремесла. Немає сумніву, однак, що мистець багато скористав з різьбарського досвіду, бо опанував скульптурний матеріал, який переважає в його творах, — дерево. Треба також зазначити, що хоч Черешньовський досягає гладкості поверхні й в інших скульптурних матеріалах, дерево особливо надається на вигладжування поверхні.

На більшості скульптур помітне, що Черешньовському близька зрівноваженість і прозорість думки, характеристична для класичної традиції в скульптурі. Почуття гідності і духовний спокій, які також питоменні цій традиції, особливо помітні в позах та виразі облич, а також у гармонійній стилізації банок одягу та в зачісках. У найвдаліших творах мистець уникає суворости й анонімності стилізації завдяки ліричності лінії.

Портретні скульптури Черешньовського, які належать до найкращих його праць, зокрема вказують на те, що мистець має найбільший успіх тоді, коли вглиблюється в характер постатей, які виконує, однак не є ними опанований. У таких творах особливо переконливо поєднані характеристики мистецької особистості Черешньовського з особистостями позуючої людини.

Більшість жіночих портретів скульптора безперечно належить до найкращих його творів, бо в них мистець вправно віддає особистості позуючих жінок і найчіткіше виявляє питомиє йому трактування форми. У таких портретах вражає чуттєвість і тонкість моделювання, що є найсильнішою позитивною рисою творчості Черешньовського. Тонкість моделювання є особливо ефективним засобом, яким мистець переконливо висловлює внутрішній спокій у портретах. Сам факт, що жіночі портрети переважають у виборі його сюжетів, вказує на те, що мистець свідомий того, що в своїй творчості він досягає найбільшої експресивної досконалості саме в портретах жінок. Ці твори й є найближчі його мистецькій особистості.

До вдаліших жіночих портретів належить погруддя Оксани Макаревич, яке мистець виконав у 1975 році. У цьому портреті вражає гармонійність цілоти, на яку Черешньовський здобувається тонким контролем композиції, особливо в трактуванні форм обличчя, яке вражає лагідністю виразу. Його стилізація форм (наприклад, у зачісці) може межувати з декоративністю, однак у цьому творі, як і в інших кращих, мистець не захоплюється повторенням ритмів волосся, а використовує їх як засіб, який діє у виразистій цілості.

Портрет дружини (1949), одна з перших скульптур Черешньовського після закінчення війни, також належить до кращих його творів. Ця скульптура прикметна тим, що, крім переконливого виразу характеру жінки з гордо піднесеною головою, мистець вірно віддав у ній деякі неправильності рис, однак зумів переконливо створити враження бездоганного жіночого обличчя. Як і в інших портретах, в цьому творі також вражає зрівноваженість постави і внутрішній спокій, що треба вважати віддзеркаленням духового світу скульптора.

Не так добре вдаються Черешньовському портрети чоловіків і старших осіб взагалі, обличчя яких дають менше можливостей для заокруглення плинною лінією. Тому що в таких обличчях мистець має менше змоги застосовувати питоменні йому засоби вислову, зображені постаті наче панують над ним. Це часто твори, в яких вражає більш "імпресіоністична", кострубата і зарисована більшою кількістю ліній поверхня, що складається з дрібніших форм. У таких творах не так чітко виявляється питоми мистецький ліризм. З розмови з Черешньовським можна відчутти, що він свідомий більшої емоційної віддалі від об'єкту в чоловічих портретах. До кращих з них належить погруддя Степана Бандери (1949), в якому мистець мав нагоду віддати природні заокруглені форми обличчя Бандери і застосувати свої власні стилістичні засоби.

Емпатія з сюжетом, прикметна для кращих творів Черешньовського, помітна також і в релігійній тематиці, головне в

серії мадонн. Задум *Втечі до Єгунту*, скульптури, яку мистець виконав приблизно вісімнадцять років тому, народився в нього як символ емігрантських мандрювань. Мадонна з Ісусом на ослі творить композиційну цілість, а в спрощенні форм та лагідності ліній знову ж чітко виявляються характеристичні риси творчості Черешньовського. Хоч у розмові з скульптором можна відчувати, що його турбує відсутність св. Йосифа, він, проте, правильно відчув, що в межах властивих йому скульптурних засобів твір буде експресивніший при обмеженій кількості постатей і зосередженні уваги на двох головних.

Черешньовський часто зображає мадонн на подобу *Мадонни з Ісусом* (виконаної близько двадцяти років тому), з похиленими головами, що треба вважати засобом, який допомагає підкреслити ніжність і вираз духовості, яку мистець хоче передати в таких сюжетах. Сам Черешньовський пояснює, що мадонна схиляється над Ісусом бо вона "зажурена". *Сумна мадонна*, яку мистець виконав приблизно дванадцять років тому на могилу молодої дівчини у Вінніпезі, також зображена в похиленій позі. Мадонна припала на коліна з розпростертими руками — жест цей Черешньовський пояснює як вираз, що "немає рятунку". Постаць на колінах є начебто дисонансом, бо поза творить різкий кут, що є формальною розв'язкою, якої скульптор звичайно оминає і яка не гармонізує з виразом лагідних ліній цілості твору. Можна сказати, що в цій скульптурі домінує задум, бо композиція не посилює відчуття, яке передають інші елементи твору. До речі, мистець пояснює, що в його задумі було зобразити мадонну, яка стоїть на колінах перед людьми, "бо вона властиво людям все віддала".

Черешньовський вважає, що портрети, які він виконував продовж років, улегшують йому працю над складнішими скульптурними проектами, як от пам'ятники Лесі Українки. Клясична скульптурна традиція, яка найменше проявляється в емоційніших мадоннах, мабуть, найчіткіша в пам'ятнику Лесі Українки відкриття якого відбулося в Торонто в жовтні 1975 року. Моделювання вбрання Лесі Українки, в якому помітне спрощення й обмеження ліній, є співмірне з спрощенням цілості і контролем, помітним у позі постаті. Черешньовський розказував про проблеми, які розв'язував при компонуванні пам'ятника, і про суперечності, які мусів узгляднювати в остаточній композиції. Він вважає, що мав особливі труднощі тому, що в дитинстві, коли виростав у Карпатах, не мав нагоди бачити скульптурних творів. Перед тим, як мистець розв'язав питання одягу Лесі Українки, він студіював її фотографії в різних одягах, включно з зображеннями в народній ноші. Готуючись до виконання пам'ятника, він також читав твори письменниці й біографічні джерела про неї, на підставі яких дійшов остаточної синтези — зображення

внутрішнього образу Лесі Українки. Черешньовський вважає, що читання творів дало йому особливу силу переконання і вказало на зокрема важке рішення, як починати твір. Я не мала нагоди бачити пам'ятник у Торонто, однак з фотографій помітно, що в кінцевій версії в бронзі вражає більша мужність постані письменниці, ніж це можна було бачити з ранніх проектів у гіпсі. Зауваження в пресі стосовно подібності торонтської Лесі Українки до мадонн мистця не можна вважати слушними. Однак, треба сказати, що в пам'ятнику можна відчуті деяку віддаленість мистця від сюжету, яка не сприяла органічній розв'язці портрета Лесі Українки.

Черешньовський залюбки розказує про технічні аспекти процесів праці і про матеріали, в яких працює. Він вважає, що камінь більше віддзеркалює приладдя, якими скульптор працює (сліди долота), однак, і в дереві можна дістати кострубату поверхню. Він також вважає, що кострубатість поверхні ховає багато недосконалостей форми, і тому важче досягнути досконалости гладкої поверхні. Черешньовський розповів також про складний процес завершення портретних творів. Він виконує портретні моделі в глині, опісля в гіпсі, а остаточно в дереві. Коли кінцевий твір запланований у бронзі, він виконує спочатку малий модель, тоді модель належного розміру, який відливає в бронзі.

Крім праці над не закінченими скульптурними проектами, Черешньовський також працює над різьбою, яка забирає йому багато часу. Іконостас для церкви св. Івана в Гантері, який мистець виконував у своїй студії, а потім змонтував приблизно вісім років тому в Гантері, забрав два роки праці.

Тепер мистець керує різьбарською школою, в якій має двадцять учнів, між ними також не українців. Він свідомий потреби зберегти чистоту різьбарських традицій, які вважає тепер дуже занедбаними на Україні, де, як пояснює, є кілька робітень, однак вони на дуже низькому рівні. Він також зауважив, що виконавці сучасної різьби на Україні баналізують і спрощують форми. Особливо негативно вражає банальний колір на різьбах. Мистець вважає, що все це не виходить з "правдивих" джерел різьбарства — з долота, яке до великої міри має вирішувати організацію форм і в знавця ремесла не дає нагоди "блудити", як це можна робити, живляючи інше приладдя.

Черешньовський думає, що СУА міг би влаштувати курси, на яких можна б докладніше вивчати характеристичні елементи українського різьбарства. Сподіваюся, що ця ідея знайде зацікавлених, бо як у випадку українського експериментального мистецтва, яке існує майже виключно поза Україною, з уваг Черешньовського треба зробити висновок, що й чистоту різьбарських традицій треба також плекати за кордоном.

"Континент" і національне питання

I. Клейнер

ПРОМОВИСТА ІСТОРІЯ ДОВЖИНОЮ НА ОДИН РІК

Десь у червні 1975 року надіслав я листа до російського закордонного журналу *Континент*. Бажання написати цього листа виникло в мене під впливом інтерв'ю, що його взяв В. Гаврилюк у редактора журналу *Континент* В. Максимова. (Інтерв'ю надруковано в квітневому числі *Сучасності* за 1975 рік.) Мені здалося, що В. Максимов виявив у тому інтерв'ю поважне незрозуміння української проблеми. Таке або аналогічне незрозуміння я зустрічав у багатьох і багатьох документах російського самвидаву та в деяких виступах російських дисидентів, які перебувають нині на еміграції. Мені здавалося, що журнал *Континент*, який претендує на становище висловлювача інтересів усіх поневолених народів Східної Європи, міг би стати певною мірою таким пресовим органом, який прокладе шлях до правильного розуміння місця й значення українського народу в комплексі східноєвропейських проблем. У кожному разі дискусія в цьому питанні на сторінках *Континенту* могла б бути дуже корисна.

Пишучи листа до *Континенту*, я перебував під враженням від чудової, на мою думку, праці І. Кошелівця "З-під яких брил?" (*Сучасність*, травень 1975).

Дальший перебіг цієї історії викладено в моєму листі до В. Максимова з квітня 1976 року, що його я подаю далі разом із моїм першим листом до журналу *Континент*.

Я думаю, ця історія досить промовиста і не потребує довгих коментарів. На цьому тлі чергове твердження про відданість ідеї вільного самовизначення *всіх* народів, вміщене у восьмому числі журналу *Континент* під рубрикою "Шпальта редактора", звучить аж ніяк не переконливо.

ЧИ НАРОДИВСЯ ВЖЕ "ТОЙ" РОСІЯНИН?

Поява журналу *Континент* ознаменувала початок нового етапу в співпраці антитоталітарних сил Східної Європи. Очевидно, в такій співпраці не слід впускати нагод притягти до загальної справи представників *усіх* народів Східної Європи.

Ідучи таким шляхом, *Континент* присвятив значну частину свого третього числа Україні. Редактор журналу Володимир Максимов дав інтерв'ю співробітникові українського емігрантського журналу *Сучасність*, в якому заявив:

"Для мене, російського демократа, незалежна Україна буде таким самим святом, як і для кожного українського демократа!"¹

Олександр Солженіцин у листі до вождів Радянського Союзу виступає від імені російського та українського народів, мовляв, "де народився, там і пригодився".

Отже, всі історичні непорозуміння між українцями, які виступають за незалежність України, і російськими супротивниками комуністичного режиму подолано, нема більше "хохлів" та "москалів", і обидва слов'янські народи (у кожному разі, в особі їхніх демократично думаючих "інакодумців") боротимуться не лише проти тоталітарної диктатури, а й за створення двох демократичних, суверенних і політично одна від одної незалежних східнослов'янських держав.

Чи саме так слід розуміти ці заяви?

Ознайомлення з українською емігрантською пресою дозволяє ствердити, що українці за кордоном сприйняли це цілком інакше.

Досить вичерпно сформулював ставлення українських емігрантських кіл до позиції російських дисидентів супроти України Іван Кошелівець у статті "З-під яких брил?", опублікованій у травневому числі того самого українського журналу. Зробивши огляд *Листа до вождів Радянського Союзу* та збірки *З-під брил*, Кошелівець доходить висновку:

"Ми... знаємо, що не було досі такого росіянина, який турбувався б не нашими (мовляв, ще й на шкоду собі), а своїми власними інтересами і сказав би нам, націоналам: 'Ідіть собі здорові з своїми претенсіями й наріканнями на колоніальне поневолення, влаштовуйтеся, як хочете, з своєю самостійністю. А нам вистачить клопоту при впорядкуванні своєї Росії. Коли ж переконаєтеся, що самостійно жити гірше, самі прийдете на розмову про братній союз'. Але, видно, такий росіянин ще не народився..."

Прочитавши цю цитату, читач, знайомий з виступами російських дисидентів, обурено вигукне: "Як? Та десятки росіян висловлювали точнісінько такі думки! А Максимов! А Сахаров! А Солженіцин!.." Читач матиме рацію. Багато росіян, які висловлювалися на користь надання всім народам права на самовизначення, не лише народилися, а й досягли вже досить зрілого віку. (Один із перших серед них — Ленін встиг навіть піти в

1. *Сучасність*, ч. 4, квітень 1975.

історію, але оскільки нам усім відомо, чим скінчилося ленінове "самовизначення націй", не будемо про нього згадувати).

Виходить, що рацію має обурений читач, а Іван Кошелівець чи то не досить обізнаний, чи то зводить наклеп на росіян? Проте, перед тим, як висувати такі звинувачення, треба розібратися. Що ж, спробуємо. (Автор тішить себе надією, що, не будши ані українцем, ані росіянином, зможе залишитися гранично об'єктивним, хоча усвідомлює, що абсолютна об'єктивність через свою практичну недосяжність залишається чисто теоретичним поняттям. Проте, досягти не можна, але прагнути можна).

Отже, ліберально-демократична частина російських дисидентів визнає право всіх націй, включно з українцями, на самовизначення. З іншого боку, існують російські шовіністичні кола (наприклад, автори відомого самвидавського документу *Слово нації* тощо), які вважають, що Україна й українці — це лише південна частина Росії та російського народу. Існують також мільйони українців, які вважають, що Україна — не Росія, а українці — не росіяни.

Очевидно, ліберально-демократичні російські кола в цьому питанні цілком або принаймні в основному по боці українців. Пошукаємо підтвердженнь цього в творах російських демократів.

О. Солженіцин:

"Звичайно, таке перенесення [йдеться про перенесення центру російського національного життя на Північний Схід. — І. К.] раніше чи пізніше призведе до того, що ми знімемо свою опіку зі Східньої Європи, з Прибалтики, із Закавказзя, з Середньої Азії, можливо також і з частини нинішньої України".²

В. Максимов:

"Коли ж держава складається з людей, то в такому випадку ми, росіяни, можемо пред'явити великі претенсії українському народові. Бож у більшості зараз Центральний Комітет, наш уряд — підкреслюю, в більшості — складається з людей українського походження".³

І. Шафаревич:

"Мені здається, що теорія 'російського колоніалізму' не лише несправедлива супроти російського народу, вона фактично не вірна, а тим самим шкідлива й для інших народів, бо заважає їм вірно зрозуміти своє національне життя".⁴

А. Краснов-Левітін:

"Український та білоруський народи злютовано з російським

2. Цитовано за одним з варіантів *Листа до вождів Радянського Союзу*. Обидва варіанти видано видавництвом ІМКА — Прес.

3. Із згаданого інтерв'ю В. Максимова журналові *Сучасність*.

4. Із збірки *Из-под глыб*, стаття "Обособление или сближение?"

народом спільністю крові, віри, мови та історичної долі. Інші народи також з'єднані з російським народом протягом багатьох років, і російський народ робив їм не лише погане, а й багато доброго. Відірвати їх один від одного немисленно й неможливо".⁵

Р. Медведєв:

"Як можна вивести з однієї з приміток, він [Солженіцин. — І. К.] вважав би за бажане відокремлення 'українних націй' від СРСР, за винятком хіба що лише України й Білорусії. Я не можу поділити ні цих поглядів, ні цих настроїв". (Р. Медведєв виступає тут проти відокремлення будь-якої частини СРСР, а не проти того, щоб зробити виняток для України та Білорусії).⁶

Здається, мені трапилися не ті цитати. Очевидно, ці — аж ніяк не доводять готовності визнати неросійським народам справжнє право на самовизначення. Мені можуть заперечити, що Р. Медведєв (а можливо, і Краснов-Левітін) належать до цілком інших кіл і що я підійшов тенденційно, вибравши цитати одного певного напрямку. Можливо, мовляв, знайти й прямо протилежні цитати. Згідний — можна знайти й протилежні. Ну, а що робити з цими? Вважати за вилучені з обігу?

Дещо щодо суті наведених цитат.

Уявіть собі, що наш вельмишановний Олександр Ісайович написав: "Уявляється доцільним передати Німеччині частину нинішньої Чехо-Словаччини", або "передати Австрії частину нинішньої Італії", або "передати Туреччині частину нинішньої Греції". Даю слово, рука не ворушиться написати таке. Як міг би великий Солженіцин пропонувати *такє?! А*леж міг ... У кожному разі, для українця пропозиція поділити "нинішню Україну" звучить таким самим блюзнірством, як аналогічна пропозиція — для чеха, італійця або грека. І в того самого українця відразу ж виникає природна думка: а що вони хочуть зробити з тією частиною моєї батьківщини, з якої вони обіцяють "зняти опіку"? Передадуть її Польщі? Румунії? Запропонують Туреччині в обмін на Дарданелли?

Від таких думок — лише один крок до твердження, що, мовляв, ще не народився росіянин, готовий визнати справжню незалежність України, хоча такий крок і здається поінформованому обуреному читачеві злонавмисною спробою звести наклеп на російський народ.

В. Максимов, своєю чергою, вважає, що українці захопили владу в Москві і що за це росіяни мають виставити претенсії українському народові. Як кажуть, було б провина, а винний

5. Стаття "Земля дыбом".

6. Нарис "Що на нас чекає попереду?"

знайдеться. Порівняно не так давно домінувала думка, що в усьому винні євреї, що захопили владу. Не стало при владі євреїв, — знайшовся черговий винуватець — українці. Ясна річ, нема жодних підстав звинувачувати В. Максимова в расизмі або чомусь такому подібному — явно не така людина. Проте, його заява лише зайвий раз доводить, що "на кожного мудреця досить простоти" і що люди великого формату також не застраховані від упереджень.

Насправді серед членів Політбюро ЦК КПРС — 4 українці з 15-ох осіб (Підгорний, Гречко, Полянський, Щербицький).⁷ Серед кандидатів у члени Політбюро — жодного українця. Серед секретарів ЦК КПРС — жодного українця. Серед завідувачів відділами і начальників управлінь ЦК КПРС — жодного українця. Серед заступників голови Ради міністрів СРСР — 3 українці з 11 осіб (М. А. Лесечко, Л. В. Смирнов та Н. А. Тихонов, при чому двоє останніх, очевидно, мішаного російсько-українського походження). Як відомо, сам голова Ради міністрів СРСР — росіянин. Серед членів ЦК КПРС українці становлять близько 16%.

Таким чином, почувши, як добрий молодець виспіває "Якщо у Волзі нема води, воду випили жиди" (або "хохли"), не приймайте це за ширю правду.

Крім того, всі демократи в Росії домагаються виконання радянської конституції. А за цією конституцією, СРСР — федеративна держава і в її керівних органах має бути пропорційно представлено представників усіх націй, які населяють СРСР. Українці становлять 17% населення СРСР (за переписом 1970), і якщо їхня участь у керівних органах наближається до цієї цифри, то слід радіти, що бодай якое єдине положення конституції не залишилося лише на папері. Звідки ж береться обурення засиллям українців у Москві?

Певна річ, кожний патріотично настроєний українець зразу ж дасть відповідь: "А це — від незнищеного російського імперіалістичного мислення!"

Чи легко спростувати це твердження?

Інші цитати, здається, не потребують коментарів.

Дозволю собі поставити ще одне запитання.

Чи було зруйнування російським військом Запорозької Січі 1775 року агресією проти Польщі?

Якщо ні, то чому придушення польським військом українського повстання під керівництвом Наливайка наприкінці 16

7. Кириленко, попри українське прізвище, числиться за документами росіянином і, мабуть, вважає себе за такого. (Усі дані про особовий склад радянських керівних органів взято з матеріалів Дослідницького відділу радіо *Свобода* за 1975 рік.)

сторіччя — це польська агресія проти Росії? Врахуйте, що повстання Наливайка сталося на територіях, що за тих часів входили до складу Польсько-Литовського королівства, тобто польське військо придушувало повстання на *своїй території*. Попри це, Олександр Ісайович Солженіцин у статті "Каяття й самообмеження" клясифікує ці дії як польську агресію проти Росії. (Там таки й інші епізоди польсько-українських взаємин трактовано в такому ж дусі). Чи розглядати цей випадок як звичайне незнання історії та географії, чи вважати його за наслідок підсвідомого прагнення переносити кордони Росії все далі й далі за межі російських етнічних кордонів?

Врешті-решт, українська мова й культура так само близькі до польської мови й культури, як і до російської, а Україна або її частини входили до складу польської держави протягом не меншого часу, ніж до складу Росії. І якщо ви вже вирішили зводити рахунки з поляками, то вони можуть виставити такі претенсії на Україну, які юридично будуть, мабуть, не менш обґрунтовані, ніж російські. Крім того, прийшов, здається, час згадати, що існує ще один фактор, який має деяке відношення до цієї проблеми: 40-мільйонний український народ. Чи не слід поцікавитися також і його думкою? Думаю, ця думка недвозначна: українці хочуть бути добрими сусідами як з росіянами, так і з поляками. Добрими сусідами, але не більше.

То як же виглядає, врешті-решт, позиція російських демократів супроти України? Очевидно, приблизно так: "Так, ми за незалежну Україну, але..."

Можна передбачати, що доки існує це "але", російські демократи не знайдуть спільної мови з патріотично настроєними українцями. Адже слід, кінець-кінцем, встановити, чи поширюється чудове твердження О. Солженіцина "цілі великої імперії та моральне здоров'я народу несумісні" також і на Україну? Чи, може, лише на її частину?

Журнал *Континент* — підбадьорююче започаткування, зустрінуте з радістю всіма друзями свободи. Зміцнюючи співпрацю антикомуністичних сил, слід було б, як здається, раз і назавжди зрозуміти, що Україна — друга за площею та населенням (після Росії) держава Східної Європи, а також другий за чисельністю слов'янський народ. Крім того, Україна — друга за площею держава Європи (знов таки після Росії) і одна з перших, якщо не перша, — за природними багатствами. Якщо *Континент* хоче зберегти послідовність і принциповість своїх позицій, він не може беззастережно виступати за свободу й незалежність чехів, поляків або угорців, не займаючи точнісінько такої самої позиції щодо українців. (Проте, таку саму позицію слід було б займати й тоді, коли б Україна була не більшою від Естонії).

Якщо *Континент* бажає зайняти саме таку позицію, — можна з полегшенням і радістю поздоровити журнал та його друзів. Ну, а якщо ні, то не дивуйтеся, якщо українці знову скажуть: "Ще не народився той росіянин..."

21 квітня 1976

Вельмишановний Пане Максимов!

Наш дорогий Олександр Аркадійович Галич повідомив мене, що мій лист до *Континенту* під назвою "Чи народився вже "той" росіянин?" під час переїзду редакції загубився. Він також поділився зі мною вісткою, що числа 8 та 10 *Континенту* буде значною мірою присвячено українській проблемі, а мій лист опублікують у числі 10 у січні наступного року. Перед виходом чисел 5, 6 та 7 я одержував від нього запевнення, що лист опублікують, щоправда, не в цьому числі, але в наступному — вже напевно.

Через два місяці ми з Вами матимемо змогу "святкувати" першу річницю від того моменту, як я надіслав Вам через Олександра Аркадійовича цього листа. Тепер, нарешті, я отримую вістку, що його надрукують... через дев'ять місяців.

Але якщо число 8 буде також частково присвячене українській проблемі, та ще там буде стаття І. Кошелівця,* що до його виступу має відношення мій лист, то Ви маєте просто неповторну можливість опублікувати його в цьому числі, чи не так?

Володимире Омеляновичу! Як людина, яка виросла в Радянському Союзі, я чудово розумію, що таке "довгий ящик". Це коли справу відкладають доти, доки вона втратить актуальність або зникне в ній потреба. Ні, боронь Боже, я не звинувачую Вас у таких радянських нахилах! Але погодьтеся, що ситуація, яка склалася, так і наштовхує на таку крамольницьку думку.

Я не вимагаю, щоб Ви обов'язково надрукували мого листа. Досить, якщо Ви відповісте, що він Вам не підходить. (Адже на листи прийнято відповідати). Я розумію, що Ви можете мати якісь сумніви щодо мого листа. Я пишу трохи різкувато і люблю "схопити бика за роги", і якщо багато хто не вибачає таких якостей Андрію Донатовичу Синявському, то що вже мені...

Але я пишу, виходячи з переконання, що тікати від будь-якої

*Ці відомості одержано від О. А. Галича; вони не виправдалися. (Примітка при перекладі з російської).

НОВА ПЕРЕДПЛАТА НА СУЧАСНІСТЬ НА 1977 РІК

Зголошую нову передплату на *Сучасність* на 1977 рік.

Чек на суму 20.— дол. залучую.

.....
.....

Дата

.....
Підпис і адреса (латинкою)

ПЕРЕДПЛАТА-ДАРУНОК НА СУЧАСНІСТЬ НА 1977 РІК

Прошу вислати у 1977 році *Сучасність* на адресу:

.....
.....
.....

Чек на суму залучую.

.....
.....

Дата

.....
Підпис і адреса жертводавця (латин.)

Листа з повідомленням про мою дарункову передплату прошу
вислати на: адресу поданого мною передплатника , на мою
адресу

ЗНИЖКОВА ПРОДАЖ КНИЖОК В-ВА СУЧАСНІСТЬ

Прошу вислати на мою адресу такі книжки В-ва *Сучасність* з 20%
опусту:

.....
.....

Належність у висоті залучую.

Належність вишлю після отримання книжок і рахунку.

.....
.....

Дата

.....
Підпис і адреса (латинкою)

УВАГА!

УВАГА!

Вельмишановні Читачі!

Скористайте з виїмкової нагоди передплатити наш журнал на 1977 рік, як дарунок Вашим друзям і знайомим за половину ціни — 10.00 дол. річно, при умові, що Ви передплатите теж журнал і для себе за повну ціну (20.00 дол.).

Ми надіємось, що *Сучасність* своєю тематикою і рівнем відповідає Вашим і Ваших друзів інтелектуальним зацікавленням.

Скористайте також з нагоди набути наші видання з 20% опусту на кожній книжці, яку Ви замовите до 15 січня 1977 року.

На бажання вишлемо Вам каталог.

Для Вашої вигоди подаємо готові до виповнення анкети.

Зголошення на передплату й замовлення на книжки просимо висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic
of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA

проблеми — це не спосіб, щоб її вирішити. Про проблеми треба писати, і писати відверто. Ні росіяни, ні українці, ані хто інший не виграють від того, що публікуватимуться лише м'які та пригладжені статті й листи про проблеми стосунків між ними. Брехня багатоліка, а пом'якшування чи замовчування — це також брехня. Ви можете зі мною не погодитися, але тоді дайте відповідь на мого листа.

Число 8 *Континенту* вийде якраз у річницю написання мого багатостраждального листа. Я думаю, цього часу досить. Мій колега в цій проблемі проф. Марк Перах був дуже здивований, коли його статтю відхилили всі російські закордонні видання. Він опублікував її в журналі *Сучасність*, а тоді навіть *Посєв* передрукував її, щоправда, викинувши "найнеприємніші" місця. Справді, брехня багатоліка!

На прохання О. А. я вдруге передаю з ним текст мого листа. Сподіваюся, його надрукують у числі 8 *Континенту* або я одержу від Вас відповідь. Тоді я зможу опублікувати його в українській пресі, пояснивши, чому його публікують з таким запізненням.

З найглибшою повагою

І. Клейнер

МОЖЛИВІСТЬ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОКРЕМІШНОСТІ В ДІЯСПОРІ

Роздуми з аргентинської перспективи

Михайло Василик

Здається, що загроза зникну нашої діаспори ще не повністю дійшла до свідомості відповідальних громадських кіл. За винятком переселенчої акції до Канади (спізненої щонайменше на чверть століття), немає в цій справі не лише конкретних заходів, але навіть мінімального плану і практичних порад для індивідуальної чи родинної постави. Правда, час від часу появляються на шпальтах еміграційної преси тривожні голоси, подаються вказівки, як запобігати асиміляції, але характер цих реакцій радше випадковий, а вказівки спираються на вольові засади, мовляв, "асиміляційний процес можна припинити, треба тільки хотіти". Такий підхід до дуже складної справи легковажний і небезпечний. Адже від належної розв'язки її на довшу мету залежатиме "бути чи не бути" нашої громаді в діаспорі. Забираючи в цій справі голос, я хотів би викликати ділову дискусію, в якій могли б виринути напрямні потрібної дії або хоч поважні зацікавлення і потрібні досліді асиміляційної проблематики.

ПРИКМЕТИ СУСПІЛЬСТВА

Щоб правильно зрозуміти суть явища асиміляції, варто пригадати деякі основні закони існування і розвитку суспільства. Як відомо, людина для всестороннього розвитку конче потребує суспільства. Про це говорив уже Арістотель, називаючи людину "суспільним створінням". Існування людини, як зрештою всякого створіння, є зумовлене задоволенням потреб, котрі (для людини) можна поділити на: природні, або фізіологічні (харч, одяг, мешкання, безпека, збереження роду), і набуті, що входять до ділянки культури. У цій ділянці розрізняємо потреби матеріального типу культури (форми задоволення природних потреб, тобто що і як їсти, як одягатись, як улаштовувати мешкання, як закладати родину), духового типу культури, в якому можна розрізнити сферу потреб пізнання речей та явищ (точні науки, історія, географія, психологія та інші) і сферу естетично-етичних потреб (мистецтво, політика, соціальні науки, філософія і

релігія). Згідно з такою характеристикою потреб можна поділити діяльність людини на три основні групи:

1. Зайняття, скеровані на задоволення індивідуальних потреб (виробництво продуктів і послуги), що включають різні професії: робітників, купців, інженерів, лікарів і т. д.

2. Зайняття, скеровані на задоволення суспільних потреб: поліція, адміністративні і судові службовці, адвокати, політики, економісти, соціологи і т. д.

3. Зайняття, скеровані на задоволення естетично-етичних і розвагових потреб: організатори товариських і спортових клубів, спортсменів, актори, літератори, теологи, філософи і т. д.

При такому поділі можуть виникнути т. зв. "сірі зони", коли якесь зайняття трудно зарахувати до тої чи тої ділянки, але в нашій аналізі це не має істотного значення.

Як уже згадано, можливість задоволення всіх цих потреб може дати людині тільки суспільство, тобто група людей, що співживуть між собою, притримуючися визначених і загальноприйнятих норм. У залежності від форми організації визначаємо різні типи суспільства, з котрих назвемо тут два:

а) Повні суспільства: громада, провінція, держава. Приналежність до цього типу суспільства є примусова, зумовлена самим існуванням та місцем замешкання людини; вона дає їй можливість задовольнити всі потреби та виявити свою діяльність у будь-якій ділянці.

б) Неповні суспільства: всякі товариства, організації, асоціації, клуби і т. д., вступ до яких є в засаді добровільний за індивідуальним зголошенням, з можливістю селекції й виключення. Функція цього роду суспільства є радше доповнююча до повних суспільств; члени мають нагоду задоволення вузьких, докладно визначених потреб, наприклад, розваги, спорту, культурних чи політичних зацікавлень або просто плекання товариських взаємин.

Шанси задоволення всіх своїх потреб, матеріальних і духових, має людина, повністю інтегрована в даному суспільстві; вона послуговується його мовою й іншими засобами матеріальної та духовної культури, користує із суспільних інституцій (церква, школа) та організацій (професійні товариства, клуби тощо), переживає і солідаризується з прагненнями оточення.

З'ясувавши функції суспільства та його вплив на одиницю, перейдемо до аналізу явища, яке виникає при зустрічі двох різнокультурних суспільних груп; одна з них становить більшість, тобто панівне суспільство, друга — меншість. Засадничо розрізняємо два роди меншости: автохтонна, що живе споконвіку компактно на певній території, де витворила й зберігає власну культуру, звичаї тощо; зайшла (імігранти), що живе звичайно розпорошено серед

іншокультурного оточення. Першого типу групи виявляють загалом велику відпорність супроти асиміляційного тиску, зберігаючи впродовж віків свою окремішність (наприклад, сорби). Натомість іміграційні групи на протязі довшого часу зникають і зливаються з панівним середовищем. Прикладів такої асиміляції маємо безліч. Також наш народ асимілював багато чужого елементу: печенігів, татар, малі групи болгар, поляків, росіян та інших, що жили серед селянської маси. Знаємо тільки два випадки, коли закони асиміляції не діють:

а) коли дана національна меншість має цілком відмінний ступінь цивілізаційного розвитку (наприклад, цигани в Європі, або англійці в африканських колоніях);

б) коли панівне суспільство ізолює іншу культурну меншість (наприклад, євреї за середньовіччя).

Але й ці випадки стосуються радше країн з т. зв. "закритими суспільствами" в Європі і в Азії, де основу суспільства становить "кровне споріднення" з вагомим значенням традицій, звичаїв і пересудів. У нових країнах Америки і в Австралії, частково в Африці, де суспільства збудовані на принципі "місця народження", процес асиміляції відбувається швидше і легше, бо загалом "всі є асимільовані, одні ранше, інші пізніше". Така настанова є не лише прикладом, але й заохотою для всіх нових імігрантів асимілюватися; нові суспільства ставляться неприхильно до груп, які чинять опір асиміляції. Коли зважити, що в державах американського континенту всі державні інституції діють у напрямі асиміляції "іншокультурних" (школа, військо) і весь час плекають культ "державних мужів" і "спільної батьківщини для всіх громадян", утотожуючи при тому поняття "національність" і "державна приналежність", то є ясным, що неминучою є асиміляція імігрантів, передусім у містах.

АНАЛІЗА АСИМІЛЯЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Беручи до уваги наведені висновки, стаємо перед питанням: чи можливо й доцільно боротися проти асиміляції? На перший погляд може здаватися, що не варто. Але проаналізувавши процес суспільного розвитку, можна знайти елементи, з допомогою яких можна досить успішно зупинити або хоча б сповільнити процес асиміляції.

Людина для свого всестороннього розвитку потребує передусім повного суспільства. Воно накидає одиниці більш чи менш настирливо свою скалю вартостей та норм поведінки. Щоб виминути або хоч зменшити вплив такого суспільства на одиницю, національна меншість мусить знайти форми, якими можна б частково замінити функцію панівного суспільства. Невеликі і

слабозорганізовані національні групи не можуть досягнути цього ефективно. Інакше з групами сільського поселення. Вони живуть і працюють на власних господарствах, спільно відбувають свята, мають спільні інтереси і розвагові зацікавлення. Їхній контакт з панівним суспільством обмежується ладнанням кінцевих справ з адміністративними установами. Міські поселення, хоч і не мають сприятливих умов, можуть все таки з деяким успіхом користуватися товариствами типу неповного суспільства, розвагово-культурного чи професійного характеру. Це допомагає зберігати своєю відмінність.

Головними атрибутами, що визначають національну відмінність групи є: мова; елементи матеріальної культури (харчі, одяг, всілякі прикраси); елементи духової культури (релігія, література, наука, музика); ознаки групової символіки; світогляд і стосована скаля вартостей; свідомість відмінності від панівного суспільства і групова приналежність; прагнення зберігати цю відмінність і діяти в такому сенсі.

Очевидно, годі зберегти всі ці атрибути групі, що живе розпорошено серед маси панівного суспільства. Раніше чи пізніше ці атрибути затрачуються і на їх місце приходять інші, типові для панівного суспільства. Приблизний порядок затрачування атрибутів національності такий:

- 1) Найперше виступають зміни в підсвідомій скалі вартостей;
- 2) далі слідує зміна норм духової культури, зумовлена часто відсутністю можливості черпати з джерел власної культури;
- 3) зміна деяких елементів матеріальної культури;
- 4) поступовий перехід до послуговування мовою панівного суспільства;
- 5) поступова затрата бажання зберігати групову відмінність;
- 6) повна затрата свідомості групової відмінності.

Наведений порядок має тентативний характер. Залежно від обставин він може змінитися, а деякі елементи (наприклад, харчі) окремих атрибутів можуть зберігатися навіть і після повної асиміляції.

ДІАГНОЗА АСИМІЛЯЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ НАШИХ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ В АРГЕНТИНІ

Здається, що серед великої більшості наших міських поселень зникли великою мірою два перші атрибути; дещо менше третій, четвертий і п'ятий. Свідомість групової відмінності зберігається майже повністю, хоча, на жаль, це не є рівнозначним із національною свідомістю.

Скаля вартостей, привезена нашими емігрантами з

батьківщини, відповідала передусім ментальності сільського чи дрібноміщанського типу суспільства, без огляду на те, виїхали вони 60, 40 чи 25 років тому. Головними характеристичними рисами були, наприклад, велика пошана, з деякою домішкою страху, дітей до родичів (до них зверталися на *Vu*); високе цінування громадського понад особисте (для громади віддавалася праця без жодної винагороди, часто ризикуючи майном і здоров'ям); респект перед громадською думкою ("що люди скажуть") і т. п. Натепер молоде покоління хоче жити власним життям, без втручання родичів; на перше місце ставить найчастіше власну користь і вигоду, громадська справа стоїть на другому місці; щораз менше респектується громадська думка. Взагалі не тільки молодь, але й старше покоління трактує життєві справи радше утилітарно, ніж ідейно.

Ознаки матеріальної культури зберігаються не повністю, і то тільки в приватних домах або при влаштуванні народних домів. Ще тільки церкви зберігають найбільше ознак матеріальної культури і нашого мистецтва. Правда, готують ще подекуди українські страви, але переважно панує культ аргентинського "м'ясоїдства".

Найприкрішим є занепад зацікавлення духовою культурою, за винятком хіба співу і прикладного мистецтва, і то радше пасивне: як слухач чи глядач, а не як виконавець. Ще культивуються народні танці, але занепадають хори, бо нема кому співати, зникли драматичні гуртки, мало людей читає українські книжки і пресу. Спроби влаштувати курси українознавства або не вдаються, або ці курси ледве клигають, академії чи мистецькі вечори світять пусткою. Загалом серед наших поселенців, зокрема серед молодшого покоління, зауважується щораз більше збайдужіння до всього українського. Ще беруть участь хіба там, де добачають для себе якусь користь, наприклад, відвідують відпочинкові оселі, користають з послуг наших кооператив. А з другого боку, бачимо, що наші люди радо ходять до аргентинських театрів, читають еспанські книжки, цікавляться гуманістичними науками, студіюють їх.

Щодо мови, то, мабуть, натепер уже немає родини, де виключно вживали б українську мову. Навіть у свідомих родинах мова щораз більше засмічується чужими словами і фразами.

Важко ствердити, чи існує серед наших поселенців щире бажання зберігати свою відмінність. Підсвідомо, мабуть, так, бо деколи приходять матері з дітьми до наших шкіл і просять вчити їх української мови. А цих матерів ніхто ніколи не бачив у наших церквах чи товариствах. Це таки підбадьорююче.

МОЖЛИВОСТІ І ПЕРСПЕКТИВИ

В боротьбі проти асиміляції можна послуговуватися двома підходами: принциповим і реалістичним.

Принциповий підхід спирається на засади: "Кожний член громади мусить притримуватися всіх норм, схвалених громадою, тобто українським суспільством". Хто не притримується цих норм, наражається на виключення з громади. В ситуації, коли панівне суспільство не прийме таку виключену одиницю легко до себе, вона буде вистерігатися ламати норми своєї громади. Такий підхід може бути успішний хіба в традиційних державах з формою закритого суспільства. У державах типу суспільства відкритого (американський континент) такий підхід тільки приспішує асиміляцію, відштовхуючи частинно вже асимільовані одиниці від свого середовища, до котрого вони ще тягаться.

Підхід реалістичний до деякої міри шкідливий тим, що створює нагоду для негативного впливу осіб у завансованому стані асиміляції на тих, що ще слабо асимілювалися. Бо слабо асимільовані достосовуються до більш асимільованих, а не навпаки. Зате такий підхід дозволяє гуртувати широкі маси осіб українського походження, не зважаючи на те, що багато з них уже втратили частину національних атрибутів, але зберігають ще свідомість своєї відмінності від решти суспільства та бажають цю відмінність зберегти для себе і своїх нащадків. Одначе стосування у практиці реалістичного підходу доволі складне, складніше від стосування принципового підходу.

РОЛЯ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Як у випадку принципового підходу, стосування якого можливе тільки за посередництвом громадських товариств чи організацій, себто вже вищезгаданих форм неповних суспільств, так й у випадку підходу реалістичного кінечне існування подібних суспільств.

В основному між існуючими чи можливими родами цих неповних суспільств можемо розрізнати двоє: *культурно-розвагОВОГО* характеру, такого, якими є більшість існуючих сьогодні наших громадських установ, та *економічно-професійного* куди можна зарахувати такі інституції, як громадські школи, шпиталі, старечі дома або й промислові чи купецькі спілки, кооперативи тощо, котрі не тільки що будуть ведені українцями, але й затруднюють мірою можливості тільки осіб українського походження. Цих останніх у нас, на жаль, дуже мало, попри те, що важливість їхня для збереження від асиміляції велика, багато

більша, ніж товариств першого характеру, і можливостей для їхнього створення не бракує.

На кінець варто ще тут навести кілька практичних елементів, що можуть послужити для стосування реалістичного підходу в наших згромадженнях, без огляду на те, чи вони є культурно-розвагового, чи професійно-економічного характеру:

Ставити як передумову прийняття в члени тільки українське походження, без огляду на релігійні, політичні чи партійні погляди, пам'ятаючи, що всяка дискримінація відштовхує від згромадження певну кількість одиниць і тим самим його послаблює.

Приналежність до такого згромадження ставити в площину користи для члена, а не якогось, точно не окресленого і для нового члена не завжди зрозумілого "національного обов'язку".

У діяльності плекати телерантність, виrozumіння і пошану до інших поглядів, намагаючися впливами й раціональними аргументами формувати бажаний світогляд, а не накидати його силою. Плекати всякими можливими засобами зв'язок з українською духовістю й культурою, кладучи при тому особливий наголос на потребу пізнання сучасної ситуації на Україні і пізнавати її можливо з перших джерел через листування з родинами та подорожі на Україну. До основної тематики, зосередженої довкола України, додавати також тематику країни поселення. Це робить діяльність згромадження більш життєвою.

У веденні праці згромаджень, у виборах її керівництва чи інших органів стосувати тільки чисто демократичну систему, по можливості прямої демократії, з таємним голосуванням.

У щоденній праці, де це потрібне, вживати двомовности, себто української й мови країни поселення, а не виключно однієї, бо сама українська мова відстрашуватиме тих, що її не розуміють, а сама неукраїнська сприятиме прискоренню процесу асиміляції.

Врешті, найважливіше: за всіх умов не допускати, щоб до українських згромаджень належали як рівноправні члени особи неукраїнського походження, спеціально у згромадженнях культурно-розвагового чи навіть і професійного характеру, тому що це доводить до затрати найважливішого атрибуту: почуття відмінності від населення, серед якого живе людина українського походження.

Мабуть, немає потреби вияснювати, що вищезгадані елементи стосуються т. зв. "широких згромаджень", котрі об'єднували б якнайбільше, можливо усіх наших поселенців. Не заторкуємо тут проблем іншого характеру, дуже важливих, як, наприклад, проблема мішаних подруж, бо вважаємо, що цієї справи "лобовою атакою" не розв'язати, треба шукати посереднього підходу. І таким власне посереднім підходом могли б бути власне "широкі згромадження".

ЮГОСЛАВІЯ: ЕРА ТІТА НАБЛИЖАЄТЬСЯ ДО КІНЦЯ (II)

Національна проблема

Слободан Станковіч

В аналізі публікацій підрадянського бльоку треба часто послуговуватися винахідливістю у змалюванні тла, щоб правильно оцінити значення ортодоксальних заяв політичних керівників. Такий стан справ призвів на Заході до постанови нової дисципліни — "кремлелогії", тобто науки уміння інтерпретувати всілякі таємні інформації. Проблема з титівською Югославією є зовсім інша. Ця країна продукує постійний потік інформацій, всіляких промов, заяв, статей і детальних аналіз, і то в такій кількості, що спостерігачі часто "за деревами лісу не бачать". Винні в такому стані не лише спостерігачі, але значною мірою й самі югославські керівники. Бож є незаперечним фактом, що цілий ряд заяв, що їх за останні десять років зробив Тіто, його головні помічники і багато партійних та державних функціонерів на всіх рівнях, часто суперечать одна одній. І для самого Тіта не було незвичайним говорити одне в той самий час, коли його колеги висловлювали щось зовсім інше.

За таких умов не лише західні, але й східні спостерігачі югославської сцени (очевидно з інших причин) схильні радше звужувати проблеми Югославії до обмеженого обсягу справ, з якими можна якось упоратися. Тим часом наявність комплексу різних націй і багатьох національних меншостей в Югославії (кожна з них з власною історією і патріотизмом) завжди становила предмет, гідний докладної описової аналізи. З другого боку, Югославія є країною, яку дуже трудно втиснути в якусь окреслену схему заради дослідних цілей.

З того часу, як комуністична партія перебрала владу в 1945 році, Югославія розвинулася від централізованої сталінського типу держави до нинішньої системи "робітничої самоуправи", початково здійснюваної великою мірою шляхом децентралізації. Але з грудня 1971 року (чистка в Хорватії) знову почався нахил до централізації. Період між цими двома крайностями (централізм і децентралізація) був сповнений різноманітними дослідженнями і фактами, з яких найважливішим було партійне рішення залишитись *єдиним фактором влади*. Це є те, про що писав Мілован Джілас у польському журналі *Культура* (Париж, березень

1971): "... Немає комунізму, який у тій чи іншій постаті, в тому чи іншому ступені не був би також 'сталінізмом', також не може бути дійсної десталінізації, якщо вона не досягне аж до самих підстав комуністичної системи..."

На думку Джіласа, навіть Олександр Дубчек не цілком позбувся догматичного панцера: "Замість інституціалізованої демократії, переважила в Чехо-Словаччині анархія..." Це причина, чому в зв'язку з нинішньою ситуацією в Югославії, в той час, коли ера Тіта наближається до кінця, треба уникати всякого схематизму, а намагатися безсторонньо з'ясувати істотні проблеми цієї країни.

Ця стаття має на меті зосередитися на національних проблемах Югославії, країні із спеціальним типом комунізму, керівники якої від червня 1948 року поборювали впливи Москви не лише всередині комуністичного блоку, але також і в інших частинах світу. Окрім того, при обговоренні національних проблем Югославії не можна забувати, що це є країна Йосипа Броза Тіта, осибистий престиж якого є гарантом держави і єдності партії, а одночасно перешкодою для повного вияву різних елементів. Ця суперечність полягає не в нездібності Тіта розв'язати існуючі проблеми, а радше у природі культу особи, який в югославському контексті завжди мав тенденції до подвійного, протиставного ефекту.

ЮГОСЛАВІЯ — БАГАТОНАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА

Згідно з офіційними даними (*Борба*, Београд, 27. 12. 1975), під кінець 1975 року Югославія мала 21 352 000 мешканців. Останній перепис населення (березень 1971) виявив наступну національну структуру держави:

Народи	Числа	У відсотках
1. Сербі	8 143 246	39,7
2. Хорвати	4 526 782	22,1
3. Мусулмани	1 729 932	8,4
4. Словенці	1 678 032	8,2
5. Албанці	1 309 523	6,4
6. Македонці	1 194 784	5,8
7. Черногорці	508 843	2,5
8. Угорці	477 374	2,3
9. Турки	127 920	0,6
10. Словаки	83 656	0,4
11. Цигани	78 485	0,4
12. Румуни	58 570	0,3
13. Болгари	58 067	0,3

14. Чехи	24 620	0,1
15. Русини	24 640	0,1
16. Волохи	21 990	0,1
17. Італійці	21 791	0,1
18. Українці	13 972	0,1
19. Німці	12 785	0,1
20. Росіяни	7 427	0,1
21. Жиди	4 811	0,1
22. Поляки	3 033	0,1
23. Греки	1 564	0,1
24. Без подання національності	32 774	0,1
25. "Далматинці", "боснійці" і т. д. в регіональному сенсі	15 002	0,1
26. "Югослави"	273 077	1,4
27. Невідомої національності	67 138	0,3
Разом	20 499 838	100.00

Вже побіжний погляд на цю таблицю показує, як помилялися керівники довоєнної Югославії (включно з комуністами), коли трималися погляду, що в Югославії є тільки "одна нація". Після постановня Югославії в грудні 1918 року визнано в межах її кордонів тільки три "племена": сербів, хорватів і словенців (офіційна назва держави в 1918-39 роках була: Королівство сербів, хорватів і словенців). Щойно в серпні 1939 року, за тиждень до вибуху другої світової війни, коли виявилось конечним дати хорватам широку автономію, офіційно відмовилися від тези, що в Югославії є тільки одна нація. Але було вже запізно, щоб захистити країну перед руїною.

Комуністична партія Югославії, очолювана Тітом від 1937 року, вела боротьбу під час громадянської війни (1941-45) і після неї на базі визнання п'яťох націй: сербів, хорватів, словенців, македонців і чорногорців. У 1971 році визнано ще одну *нову націю* мусулман (тобто сербів і хорватів, які за часів турецького панування на Балканах, переважно добровільно, перейшли на мусулманство). А що серби твердили, ніби всі мусулмани є сербами, а хорвати — що всі мусулмани є хорватами, комуністи дійшли висновку, що найкращою розв'язкою буде утворити нову мусулманську націю. Велика більшість цих мусулманських слов'ян живе в Соціалістичній Республіці Боснія-Герцеговина (близько 1,5 млн). Сербів, хорватів, словенців, македонців, чорногорців і мусулман офіційно називають націями, всіх інших, тобто національні меншості — національностями. Дві найбільші національні меншості, албанці й угорці, живуть в їхніх автономних областях у межах кордонів Соціалістичної Республіки Сербії;

албанці (шкіптари) головне в автономній області Косово; угорці в автономній області Воєводина. Загалом дві третини всіх неслов'янських меншостей живуть у цих областях. Німців не визнають офіційно національною меншістю, хоча під час перепису населення в березні 1971 року їм перший раз дозволено називати себе німцями. Німецька меншість у Воєводині, Хорватії й Словенії зникла повністю; частина виїхала з відступаючими німецькими військами, частина емігрувала після того, як комуністи перебрали владу, а частина просто загинула.

НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА — МАРКСИСТСЬКИЙ ПІДХІД

Після перебрання влади в Югославії Тіто і його колеги лишилися в полоні доктринальних уявлень щодо розв'язки національного питання, як і в трактуванні всіх інших проблем. Вони намагалися застосувати марксистську тезу, що всі нації є породженням капіталізму, отже національні суперництва є по суті конфліктами між буржуазіями. Звідси віра, що після знищення капіталізму та буржуазії і при будові безкласового суспільства, побудованого на пролетарському інтернаціоналізмі, всі національні суперечності зникатимуть. Керівники Югославії не лише вірили, що вони на цьому шляху розв'яжуть "раз назавжди" національне питання в рамках кордонів, успадкованих від буржуазних керівників Югославії, але й поширять нову федерацію, включаючи до неї слов'янську Болгарію, а також інші балканські народи, наприклад, албанців, для яких створять у Югославії "сьому республіку". Для здійснення югославської федерації, навіть балканської федерації, так думали Тіто і його товариші, вистачає диспонувати монолітною інтернаціональною партією, котра творитиме зразу для цього відповідне риштування. Така партія дасть одночасно форму і буде втіленням цих тенденцій щодо розв'язки національного питання. Доктрина каже, що не буде різниці між окремими націями, окрім мови, культурних традицій, психологічних характеристик й економічних умов, отже югославські комуністичні керівники, визнаючи права окремих націй, не вийшли поза визнання культурної й адміністративної автономії. Мілован Джілас твердить, що в цьому відношенні югославські керівники все ж пішли крок далі, ніж їхні радянські попередники, визнаючи офіційно права й особливості національних груп. Не зважаючи на постійне незадоволення хорватів своїм становищем в Югославії, треба об'єктивно сказати, що в Югославії немає сербського "старшого брата" і єдиної партійної бюрократії, яка керує всіма іншими.

Створенням нової македонської нації і македонської республіки, вилученням чорногорців (яких звичайно вважають "найкращими сербами") і включенням двох автономних областей

до сербської республіки Тіто (сам хорват) позбавив сербів усяких надій на керівне становище в Югославії. Що інші народи Югославії, особливо хорвати, все ще вважають сербів "гегемонами", це зумовлене тим фактом, що Београд залишився подвійною столицею — Сербії і всієї Югославії. Загребський професор Бранко Горват порівняв Београд з Москвою, яка є також столицею і РРФСР і всього Радянського Союзу. Подібне є з Прагою в Чехо-Словащині. У цих країнах столиця є дійсним центром. У децентралізованих федераціях, на подоби Канади, США чи Швейцарії, столицею не є найбільше місто, господарський чи культурний центр; столиця є лише адміністративною одиницею, яка висловлює федеральну дійсність. Югославська розв'язка з Београдом, як і радянська з Москвою, на думку Горвата, є "унітаристичною розв'язкою". Прославлений як символ визволення Београд став поступово символом "бюрократичного самозвеличення і державної гегемонії". Кожного разу, коли щось не функціонує (а багато дечого не функціонує), критика скеровується не проти федерального уряду чи центрального партійного апарату (який складається не лише з сербів), а проти Београду. Тому є в інтересах сербів, щоб була створена нова столиця десь у середині Югославії (як у Бразилії). Професор Горват думає, що така розв'язка обійшлася б набагато дешевше, ніж передбачають, бо ж переборювати націоналістичні антагонізми обходиться натепер дуже дорого.

Звичайно, така розв'язка з столицею країни аж ніяк не вичерпує проблеми. Труднощі виявляються особливо в тому, що адміністрація бюрократично задуманої однопартійної диктатури в багатонаціональній державі діяла як типово балканська держава, тобто засобами сили і наказів. До речі, дуже бездарно. Ця бездарність стала ще більшою, відколи проведено поверхово і погано обдумані реорганізації та реформи. Для прикладу, щоб мати успіх не вистачає для особи чи місцевої влади або підприємства вислати листа до центральних властей у Београді. Конечним є особисто відвідати дану установу. Але й цього не досить: треба ще особисто знати людину, яка вирішує справу. У багатьох випадках навіть і цього не вистачає; треба бути постійно присутнім у Београді і наполягати, щоб відповідні бюрократичні заходи були справді застосовані. Отже є очевидним, що люди, які живуть у Београді, мають більші шанси поладнати свої справи, ніж люди, що живуть у Словенії, Хорватії, Македонії чи Боснії. А тому що в Београді живе більшість сербів, недостатньо поінформовані громадяни поза Београдом набирають враження, що серби є упривілейовані. У результаті зростає ненависть до сербів, хоча вони самі також страждають від дуже балканського типу однопартійної бездарності бюрократичного апарату.

НАЦІОНАЛІЗМ УСЕРЕДИНІ ПАРТІЇ

Звичайно, проблема столиці не є найістотношою в сучасній Югославії. Тут обговорено її як один з прикладів для пояснення, чому і які труднощі виринають в Югославії, особливо у взаєминах між народами. Хоч югославські комуністичні керівники робили все можливе, щоб розв'язати національні проблеми, вони, ці проблеми, є натепер серйозніші і небезпечніші, ніж були до війни в т. зв. "буржуазній Югославії".

Це становить причину актуального питання: чи націоналізм в Югославії є продуктом, чи головним джерелом поточних труднощів? Це вимагає деякого вияснення. У післявоєнній Югославії націоналізм не був первісно причиною пізньої державної і партійної кризи, але радше одним з її нещасливих наслідків. Іншими словами, якщо будуть далі розв'язувати проблему націоналізму індивідуальними чи груповими чистками (як у Хорватії 1971 і в Сербії 1972 року) без того, щоб стосовними заходами усунути причини, які містяться глибоко в політичних, економічних, ідеологічних і навіть психологічних сферах, то націоналістичні емоції в Югославії не лише не послабнуть, але радше зростуть, зокрема по смерті Тіта.

В обговоренні цього складного питання (або краще — цього комплексу питань) не можна забувати, що найважливіша проблема лежить не в тому, що окремі національності не здібні підвестися над давніми спорами і злитися в "югославську націю", а радше в тому, що їхні керівні "еліти" (комуністи) повели люту ідеологічну боротьбу, замасковану під плащиком націоналізму. Напевно мусить проминути ще кілька десятиріч, заки народи Югославії будуть спроможні забути свої давні спори і почнуть вважати себе "югославами". У березні 1971 року були тільки 273 077 осіб, які назвали себе "югославами".

Вимогою нинішньої ситуації є оцінка націоналізму всередині партії. На відміну від років громадянської війни між сербами і хорватами (1941-45), коли комуністична партія Югославії мала успіх в об'єднанні партизан, які репрезентували всі народи Югославії, за повоєнних років, особливо після розламу з Москвою і впровадження системи робітничих самоуправ, партія не була вже здібна зупинити партикулярні тенденції на обидвох рівнях: державному і партійному. Більше того, здається, що нова інституційна структура югославської самоуправної системи просто заохочує до партикуляризму в лоні партії. Боротьба проти націоналізму тепер стала складною і важкою, бо ніхто не хоче признатися, що він націоналіст.

Група югославських комуністів вірить, що основною проблемою нинішньої політичної та економічної ситуації є не протиставитися фактові, що Югославія є багатонаціональною

державою. Домінантними мають бути соціальні і господарські проблеми. Тому всякі мляві усування причин, як також всякі непослідовні заходи в розв'язуванні проблем у багатонаціональній державі не лише не допомагають, а загалом створюють серйозні наслідки для національних і соціальних відносин. Джілас твердив, що національна проблема в багатонаціональній державі може бути вирішена задовільно тільки в особливий період, у рамках особливої політичної і соціальної структури. Кожна зміна соціального і політичного ладу змінює взаємини між народами. І навпаки, народи, які змінюють свої прагнення і можливості, впливають на зміну системи. Це якраз є те, що сталося в Югославії.

"ТРЕТІЙ ВИМІР"

Питання, на яке треба відповісти, звучить так: чому комуністи, замість того, щоб дати приклад некомуністичним масам, як різні народи можуть жити разом у мирі і взаєморозумінні, насправді стають типовими носіями націоналістичних емоцій в їхньому національному оточенні? Ця проблема є така давня, як комуністична партія Югославії і югославська держава. Але становище погіршилося дуже після того, як Сталін викинув Тіта з міжнародної комуністичної родини. Конфлікт з Москвою допровадив, з одного боку, до національної незалежності від Радянського Союзу, а з другого — започаткував своєрідну соціалістичну емансипацію югославської партії з-під радянських ідеологічних пут. Це означає на практиці, що довоєнні національні проблеми Югославії дістали ще "третій вимір". Це викликало не лише боротьбу проти "сербської гегемонії", як до війни, і твердження, що тільки "соціалізм" (читай — комунізм) зможе розв'язати різноманітні проблеми Югославії, але також висунуло нову ідею, що соціалізм мусить мати самоуправний характер. Іншими словами, замість розв'язати національні проблеми, югославські комуністи ускладнили становище, додаючи ще ідеологічний вимір, який не існував у правлячих групах довоєнної Югославії.

Через те югославське суспільство, примушене потребами й обставинами, розвивалося проти поглядів і намірів комуністів. Тобто замість ставати щораз менше клясовим суспільством, воно ставало щораз більше таким. У цьому Джілас бачив причину, чому понад безформним суспільством та ізольованими індивідами могла влаштуватися "нова кляса", всемогутня партійна бюрократія. Тим часом ця партійна бюрократія почала дезінтегруватися. Тільки обставина, що Тіто є ще при владі, прикриває дійсний розклад югославського партійного і бюрократичного апарату. Боротьба проти Москви і проти сталінізму (натепер також проти брежнєвської доктрини обмеженої суверенності)

об'єднувала всі югославські народи довкола Тіта, але одночасно вона розбудила прагнення до більшої національної й особистої незалежності всередині країни. Адже годі було проповідувати "націонал-комунізм" на міжнародному рівні, а забороняти його на югославському терені. Чистка в грудні 1971 року в Хорватії була проведена на те, щоб зберегти тітоїзм на республіканському рівні, запобігти, щоб робітничі класи окремих народів Югославії не стали "національними класами". Хорватських керівників обвинувачено в намаганні "підпорядкувати класові інтереси національним інтересам", а це смертельний гріх для комуністів. Але це й тепер є дилемою, чи національні інтереси, а чи класові інтереси стали яблуком незгоди між хорватськими і сербськими комуністами. Якщо б це було лише справою вирішення, припустім, яка формула є правильніша, то проблема не була б така серйозна. Але ці дві формули не є теоретичними. Вони насичені політично вибуховим ідеологічним змістом, який на перший погляд трудно зауважити, так що не лише часткові проблеми вирішувати є незвичайно важко, але, що набагато гірше, вони вимагають застосування діаметрально протилежних політичних й економічних заходів. Отже, конфлікти політичних інтересів знаходять вираз в ідеологічних розбіжностях і через те стають дуже гострими, як показує приклад китайсько-радянського конфлікту.

Все це має місце в Югославії під суворим і впертим тиском Москви. Тіто намагається усталізувати країну, наполягаючи на політиці вирівнювання і на колективному керівництві після його смерті. Невирівняні країни будуть нездібні допомагати в розв'язуванні нагромаджених проблем, які навіть Тіто, з його величезним авторитетом, не зміг розв'язати.

А що колективне керівництво є встановлене, Тіто, очевидно, вважає це знаменитою розв'язкою, яка може врятувати Югославію від усіх трудностей, що прийдуть по його смерті. В інтерв'ю, що його дав президент Тіто стокгольмській газеті *Даґенс Нюґетер* (29 березня 1976) напередодні офіційної візити в Швеції, на запитання, чи він затурбований майбутнім Югославії, Тіто відповів:

"Я зовсім не затурбований. У такому становищі я перебував багато років. Багато років я спілкувався з тими, хто радо співпрацював зі мною. Ми поробили цілий ряд заходів, і в них нічого не зміниться. Не можуть зйти жодні політичні чи чші зміни. Президентуру Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії [дев'ятичленне колективне керівництво державою — С. С.] встановлено, і вона буде продовжувати керівництво після того, як я відійду... Не буде жодних зрушень будь-якого роду. Праця буде продовжуватися. Більше того, може, молодші генерації будуть щасливіші, може, вони також матимуть більше щастя в управлінні".

ЕВРОПЕЙСЬКИЙ КОМУНІЗМ І СХІДНЯ ЕВРОПА

Влодзімеж Шнарбаховський

Заперечення російського устроєвого моделю і незалежнення від Москви, пошуки національних шляхів до соціалізму і політичний плюралізм — це головні прикмети т. зв. європейського комунізму, нових програм компартій трьох країн: Італії, Франції й Еспанії. Найперше, з 1956 року, вступила на цей шлях італійська партія (інтерв'ю Тольятті в газеті *Нуові Аргоменти*); у середині 60-их років еспанська; недавно французька. Останнім часом ці три партії проголошують, що вони могли б легально дійти до участі у владі в рамках коаліції з іншими партіями, не конче лівими. В Італії має довести до цього лянсований Берлінгвером "історичний компроміс" з Християнською Демократією; у Франції — новий тип "народного фронту" з участю соціялістів і частини радикалів на основі спільної програми; в Еспанії — співпраця компартії з іншими опозиційними групами.

Постава західних комуністів викликала подвійну реакцію Москви. З одного боку, вона побоюється "інфекції" в країнах "народних демократій" неконформізму західних товаришів; з другого — вирінає проблема, як поставилися б до участі комуністів в урядах трьох названих держав інші політичні чинники, що стоять на базі Спільного ринку і Атлантийського пакту.

Після упадку Альянде в Чіле італійська і французька компартії дійшли до висновку, що не вистачає легально дійти до влади, конче треба мати можливість утримати її. Отже треба не лише здобути відносно більшість, яку здобув на виборах Альянде, але й абсолютну, тобто понад 50%. Урядова коаліція повинна мати в своєму складі не лише робітничі партії, але й такі, що репрезентують середні верстви. А військо повинне зберігати щонайменше неутралітет.

Тому майже відразу після упадку Альянде італійські комуністи запропонували співпрацю християнським демократам, своїм головним противникам, найчисленнішій італійській партії. Вони висловилися навіть за те, щоб Італія залишилася в НАТО і в Європейській спільноті, яку, зрештою, вони підтримують уже кілька років. Подібну політику пошуків альянсу з правими колами ведуть також еспанські комуністи. Натомість французькі комуністи висунули за останній час гасло комунізму в націо-

нальних барвах у рамках спільного фронту з соціалістами. Вони відкинули навіть диктатуру пролетаріату і намагаються наблизитися до голлістів, отже до "реакції", на базі спільної нехоті до НАТО й Європейської спільноти. Щодо цього погляди французької партії відрізняються від лінії італійської, яка вже співпрацює з Європейською спільнотою, з європейським парламентом у Страсбурзі і заявляє, що не вимагатиме виходу Італії з НАТО, якщо дійде до влади.

Влітку 1975 року *Правда* та інші публікації КПРС засудили "європейський комунізм", підкреслюючи, що він має завдання змагатися за "політичну", а не "аритметичну" більшість. Відкинення диктатури пролетаріату означає, на думку Кремлю, відхід від марксизму-ленінізму, від його ідеологічних джерел.

До уточнення позицій дійшло на XXV з'їзді КПРС у Москві, при чому західні партії застосували окрему тактику. Генеральні секретарі французької компартії Марше й еспанської Карільйо взагалі не поїхали до Москви, не криючись з тим, що вони дуже різняться в поглядах з КПРС. Представником французької партії на цьому з'їзді був Плісоньє, апаратник меншого калібру. Він підкреслив незалежність комуністичного руху в своїй країні, але одночасно тісно пов'язання його з КПРС і спільне негативне наставлення до НАТО. Найбільш спірні справи він оминув. Подібно повелася делегатка еспанської партії, 80-річна Дольорес Ібаррурі, що живе постійно в Москві. Натомість секретар італійської компартії Берлінгвер приїхав з Риму і виголосив у Москві знаменну промову. Згадавши інтернаціоналізм і солідарність із КПРС, він вирахував на форумі з'їзду головні проблеми, які натепер різнять італійську партію від радянської, і виразно висловився за політичний плюралізм, поліцентризм і партійну автономію у стосунках до Кремлю. Делегати мусіли в холодній мовчанці вислухати висновки Берлінгвера. Італійські товариші домоглися також, щоб його промова була опублікована в *Правді*. Отже її читачі "перший раз могли безпосередньо довідатися про відмінність італійських поглядів на комунізм", як це скоментував академік Андрій Сахаров. Правда, Берлінгвер виголосив ті самі тези вже на світовій зустрічі компартій у 1969 році в кремлівській Георгієвській залі і виступав навіть гостріше, засуджуючи збройну інтервенцію СРСР проти Чехо-Словаччини. Але тоді *Правда* не опублікувала його промови.

Якою була реакція радянського керівництва, що мусіло не лише дозволити на виступ італійського комуністичного лідера, але й опублікувати його? Замість суворого осуду і громів на голову Берлінгвера, Брежнев здобувся на спеціальне прийняття і розмову з ним у присутності Суслова і Пономарьова. Висліди одногодинної розмови подано в спільному комюніке, яке сухо й холодно

ствердило, що "в атмосфері взаємного розуміння і приязні продискутовано різні актуальні проблеми". Завдяки недискреції з італійського боку стало відоме, що Суслов ніби вимагав безоглядного засудження "італійського ухилу", але Берлінгвер мав переконати Брежнєва, що оскільки італійські комуністи так чи так не дійдуть до влади, то вони втрачатимуть впливи і слабнуть з середини, а це ніяк не може бути на користь Москві.

Ніщо не вказує на те, щоб Кремль, гостро порізнений з Пекіном, ризикував тепер ще одним розколом з найбільшою комуністичною партією Західної Європи. У такій ситуації сталіністи в лоні італійської компартії толерують неортодоксальні тези Берлінгвера і його прагнення до співпраці з християнською демократією, оскільки Москва не засудила його.

Коли мова про самого Берлінгвера, то він у своїй пропаганді не прагне до явного зриву з Москвою і не хизується тим, що Москва толерує його тактику. Він обрав інший вихід. Отож, італійські комуністичні керівники постійно підкреслюють, що в Кремлі існують різні тенденції, а італійське керівництво зважає передусім на найліберальнішу серед них. Щоб розвіяти підозріння, ніби вся демократичність і плюралізм італійської компартії є лише тактичною грою, два її керівники, Паєтта і Наполітано, від деякого часу ведуть у цій справі спеціальну роз'яснювальну кампанію. Паєтта повторює в різних виступах та інтерв'ю, що італійські комуністи не прагнуть ні зривати вузли солідарності з Москвою, ні "експортувати італійський досвід над Волгу", але також не приховують істотних різниць, які розділяють ці дві форми комунізму, зокрема коли йдеться про свободу вислову і громадянські права. Вони не акцептують ані монополізму, ані передової ролі Кремлю і дадуть вислів цьому ще раз на конференції європейських компартій. Тим часом Наполітано поїхав до Лондону і виголосив там доповідь, в якій м. ін. сказав: "Італійські комуністи цінують суспільні досягнення СРСР, але відверто критикують його політичний устрій... і не мають наміру вимагати виходу Італії з НАТО". Він додав, що це не є хвилиний передвиборчий маневр, а "тривала стратегічна лінія" його партії. Інші висланці КПІ повторювали те саме в столицях скандинавських держав і Західної Німеччини.

Комуністи Італії, Франції й Еспанії не перейшли на позиції західної демократії, що ствердили також академік Сахаров і Рой Медведев. Але, на їхню думку, вони дали західню альтернативу супроти догм Кремлю. Про те, що така альтернатива справді постала і що вона дуже турбує московських керівників, свідчать промови генеральних секретарів деяких партій підрадянського бльоку на з'їзді КПРС у Москві, які гостро засудили ці ухили, а далі статті в пресі європейських "народних демократій" уже після

з'їзду, врешті, березнева промова Суслова на сесії Академії наук СРСР. Головний ідеолог Кремлю гостро засудив "усі регіональні чи національні" варіанти марксизму-ленінізму, рішуче відкидаючи окремі національні шляхи до соціалізму. Цей фрагмент промови Суслова подали *ТАРС й Известия*, але чомусь не *Правда*. Західні журналісти в Москві подвійно коментували таку поставу партійного органу. Одні трердили, що це показник різниці поглядів серед найвищого керівництва, інші вважали це свідченням радше про настанову відпруження супроти братніх партій на Заході, які проповідують "європейський комунізм".

Спробуємо тепер з'ясувати, в чому полягає "європейський комунізм" на підставі вислову провідних діячів деяких західних компартій. Почнемо з КПІ. Восени минулого року турінська газета *Ля stampa* влаштувала опит головних керівників компартії на тему "Італійський комунізм як модель для Західної Європи": наскільки італійські комуністи усамостійнились від Москви і наскільки вони визнають демократію, політичний та ідеологічний плюралізм, права одиниці і громадянина, свободу преси, а передусім право антикомуністичної опозиції на випадок перемоги у виборах перебрати владу у країнах, де вже панують комуністи.

Такі питання мають натепер для італійців і західної опінії конкретне і практичне значення. Італійські комуністи в останніх виборах у червні 1975 року дістали тільки на 2% голосів менше, ніж християнські демократи, які панують у цій країні від закінчення війни. Комуністи — самі або з соціалістами — керують місцевою адміністрацією в 40% провінцій, міст і сіл. Ведуться постійні дискусії на тему історичного компромісу, тобто співпраці комуністів з християнськими демократами на площині уряду. Опит газети *Ля stampa* був на часі. Він мав вияснити, чи для італійських комуністів такі поняття, як свобода людини і громадянина, свобода дії опозиційних партій, означають у комуністичному устрої те саме, що є закорінене в традиціях Заходу.

Найважливіша група проблем стосується залежності КПІ від Кремлю. Трівеллі, член секретаріату партії, стверджує: "Минув час віри, що все, що діється в соціалістичних країнах, є для нас взірцем. Місце такого погляду посіло набагато складніше наставлення". У чому полягають ці ускладнення, вияснює Паєтта:

"Доки італійські комуністи були малою партією, переслідуюваною фашистами, СРСР становив для нас захист, центр, єдиний взірець. Думати тоді, особливо під час війни, про автономію нашої партії, про італійський національний модель — було б абсурдно і наївно, хоча вже тоді Грамші і Тольятті пам'ятали про специфічні проблеми Італії. Але пізніше, коли КПІ стала великою партією, виринула konieczність створити власний автономний модель комунізму, який відповідав би італійським традиціям і був здібний

перетворити італійську дійсність. Але автономія КПІ не може суперечити інтернаціоналізмові. Тому італійські комуністи висловлюються за солідарне визнання кожною партією окремішності кожної іншої партії. Не можна ні визнати, ні акцептувати, щоб якась партія ззовні вирішувала, що є добре для нас, італійських комуністів”.

На зауваження інтерв'юера Ріццо, що московська *Правда* якраз намагається це робити, Паєтта відповів:

”Те, що пише *Правда*, залишається поглядом *Правди* і не становить для нас жодної інструкції. Відкидаємо загалом навіть думку, щоб хтось міг давати нам інструкції... На поучення *Правди* ми відповіли нещодавно в нашому тижневику *Рінашіта*. Зрештою, постава *Правди* не є офіційною постановою СРСР. Там також відбуваються дискусії, і поруч цікавих поглядів є також застарілі погляди і догматичне повторення за давніх часів формул”.

Ще далі в проклямованні незалежності від Кремлю пішов Сегре, керівник відділу ЦК для взаємин з іншими компартіями:

”Нас не непокоїть те, що пише про нас *Правда*. До нашої політики ми прикладаємо іншу мірку. Цією міркою є успіхи нашої партії, які свідчать про правильність нашого моделю. Ми розбудовуємо наш модель в Італії; нехай інші будують свій модель у себе”.

Отже і Сегре і Паєтта обороняють право італійських комуністів здійснювати свій власний модель соціалізму, який доповнює засади особистої і політичної свободи. Але чи вони вимагають також від радянських товаришів, щоб ті прагнули до свободи в себе? На це була двозначна відповідь Амендолі, другого з керівників італійської партії:

”Треба зрозуміти, чому в деяких країнах діється таке, що не повинне діятися деінде. Будівництво соціалізму в країнах, які недавно визволилися від царату або султанського панування, вело до окремих і зрозумілих висновків. Не треба бути евроцентризмом, не треба мислити, що всі суспільства на світі мусять іти по лінії розвитку Західної Європи. Для нас є істотною можливістю самостійно обирати нашу італійську лінію. Зрештою, це проблема, яка цікавить тільки нас, керівництво, а не маси. Маси не розуміють деяких справ. Їх обходить тільки те, що СРСР є першою в світі соціалістичною потугою”.

Отже, Амендоля виявляє, що керівники КПІ є ліберальні, але маси — ні. Його підтримує в такому погляді згадуваний уже Трівеллі. Він сказав, наприклад, що після інвазії радянської армії в Чехо-Словаччині керівництво партії засудило таку інтервенцію, але понад половина членів партії визнали рацію за Кремлем і критикували власне керівництво.

Чи це могло б означати, запитує Ріццо, що Кремль у зручний для себе момент міг би, посилаючися на вірних йому членів КПІ,

усунути ліберального Берлінгвера, як він усунув Дубчека? Тривеллі заперечив це. Але, на думку Ріццо, сумніви залишаються.

Про те, що сумніви мають підстави, може свідчити інцидент у Східньому Берліні в середині листопада 1975 року, під час нарад підготовчої комісії повторно відкладеної зустрічі європейських компартій. Про це писав К. С. Кароль у паризькому тижневику *Нувель обсерватер*. У вступі він пригадує, що берлінська зустріч відбулася безпосередньо після підписання в Римі спільної програмової декларації секретарями італійської і французької компартій, Берлінгвером і Марше. Ця декларація заповідала перехід французької компартії на демократичний, плюралістичний, ліберальний і автономний шлях до соціалізму. Голова радянської делегації Катушев, якого вважають правою рукою Брежнєва в питаннях міжнародної політики, заявив, посилаючися на Маркса й Леніна, що західні партії наражаються на велику небезпеку, якщо вони зрікаються з керівної ролі в боротьбі пролетаріату в своїх країнах і висловлюються за "міжкласові фронти". Далі він підкреслив, що західні комуністи потребують солідної ідеологічної бази, опрацьованої спільно на підставі "незмінних" засад марксизму-ленінізму. На практиці це означає, так коментує Кароль, що КПРС вимагає від "братніх" партій на Заході більшої дисципліни в застосуванні політичної стратегії в їхніх країнах. Він провадив далі: "Якщо керівництва західних компартій не хочуть опрацьовувати ідеологічного документу спільно з КПРС і соромляться співпраці з нею, то нехай це скажуть виразно членам своїх партій. Тоді радянська партія проголосить з свого боку, що ці керівництва прийняли ревізійніську поставу соціал-демократії".

Додаймо від себе, що вони були б тоді потрактовані так, як свого часу Дубчек.

Така настанова Кремлю викликала негайно реакцію комуністів Західньої Європи. Делегат італійської партії Паєтта, після повернення до Риму, в інтерв'ю для партійної газети *Уніта* гостро засудив обмеження автономії західних партій, роблячи натяк на відому доктрину Брежнєва про обмеження суверенності соціалістичних країн. Він окрім того ствердив: "Часи III Інтернаціоналу не лише належать до минулого, але вже ніколи не повторяться. Італійська партія не приймає накиненої єдності міжнародного комуністичного руху. Італійські комуністи рішуче відкидають впровадження ніби літургійних форм міжпартійної солідарності, яка має на меті звести окремі партії до ролі інструменту щораз менше успішної пропаганди, яка веде до ізоляції від мас і від дійсних проблем власних суспільств".

Такою ж гострою була і реакція еспанських комуністів. Генеральний секретар Карільйо в інтерв'ю для італійської публіка-

ції *Іль маніфесто* виступив на оборону тактики народних фронтів, які засуджує Москва: "Лівія збільшує свої впливи у Західній Європі і стає новим притягальним магнетом для робітничого руху. Нічого вже не змінить цього процесу. Але для Москви це є причиною занепокоєння".

Найдалі пішла французька партія, яка офіційно усунула із своєї програми "диктатуру пролетаріату".

Ми вже повторно наводили програмові заяви італійської та еспанської й італійської та французької компартій. Вони визначають їхні погляди — новаторські і демократичні. Тому варто обговорити їх. Домовлення між компартіями Франції та Італії щодо спільної програми дії в Західній Європі заслуговує на увагу з двох причин. Поперше, обидві партії становлять найбільші комуністичні організації на Заході; подруге, їх спільна декларація, не заперечуючи підстав марксизму, представляє програму цілком відрубну від радянського моделю і достосовану до засад політичного плюралізму, традиційної західньої демократії і лібералізму. Берлінгвер і Марше випрацювали цей перший нарис спільної програми західніх комуністів з огляду на потребу визначення своєї постави на постійно відкладуваній конференції всіх європейських комуністів, а також з огляду на потребу визначення політичної стратегії і тактики в їхніх країнах. Італійські і французькі (також еспанські) комуністи прагнуть наполегливо до влади, але не шляхом перевороту, а в коаліції з іншими партіями, християнською демократією в Італії і соціялістами у Франції.

Програма Берлінгвера і Марше становить доповнення спільних заяв компартій Італії та Еспанії, устами Берлінгвера і Карільйо. Керівники цих партій знають добре, що проголошена ними хартія людських і громадянських прав відповідає ідеалам і практиці західніх демократій і не має жодного відповідника в будь-якій східноєвропейській країні. Берлінгвер і Марше запевняють у римській декларації, що узгіднені між ними засади не мають нічого спільного з тактикою чи пропагандою. Вони мають засадничий характер і спираються на історичну традицію Заходу.

Цей документ становить компроміс між засадами марксизму і лібералізму. Окрім того, він засуджує всякі імперіялістичні спроби втручатись у внутрішні справи окремих країн. Він стверджує також, що "кожний народ повинен мати право суверенно вирішувати про свій суспільно-політичний лад". Відкидання чужої інтервенції є, очевидно, заадресоване Москві. Москва прагне експортувати свої "ліберальні підстави" також і до інших країн Східньої Європи, як висловився Сегре, керівник закордонного відділу ЦК КПІ.

Документ, підписаний Берлінгвером і Марше, підтверджує у вступі засаду "національних шляхів до соціалізму" в Західній Європі, тобто відмінних шляхів як між собою, так і передусім інших, ніж шлях КПРС. Цитуємо:

"Комуністичні партії Італії та Франції діють у різних конкретних ситуаціях. Тому кожна з них веде політику, яка відповідає потребам і традиціям своїх країн. Окрім цього вони діють у державах високорозвиненого капіталізму і знають, що засадничі проблеми, які стоять перед ними, мають деякі спільні прикмети і вимагають подібних розв'язок".

Що це за розв'язки і чого вони стосуються?

Документ називає за чергою проблеми демократії, свободи, ідеологічного та політичного плюралізму, профспілок, господарських справ, відношення до католицизму, до Східної Європи, до Європейської спільноти і до політики відпруження. Найперше демократія. Отже, на думку обидвох партій, "будова соціалізму у Франції та Італії повинна відбуватись у рамках постійної демократизації господарського, суспільного і політичного життя. Соціалізм повинен стати формою демократії і свободи". Якщо йдеться про свободу людини і громадянина, то ця спільна заява дає дуже ліберальні з'ясування: "Треба розбудувати і загарантувати всі свободи, здобути великими революційними демократично-міщанськими рухами в минулому і національною боротьбою в нашому столітті. Це стосується свободи думки і вислову, преси, зібрань, товариств, публічних маніфестацій, вільного пересування кожного громадянина в країні і за кордоном, недоторканости приватного життя, свободи релігії, свободи висловлювати всякі погляди і філософські, культурні та мистецькі переконання".

Окремий пункт призначено демократичній організації публічного життя:

"Італійські і французькі комуністи висловлюються за існування багатьох політичних партій, за право дії опозиції, за вільне постання і демократичну можливість переходу влади від меншости до більшости, за світський характер держави, за його демократичне функціонування і за незалежність судів".

Також роля і компетентність профспілок визначені інакше, ніж у радянських візрцях:

"Французькі та італійські комуністи висловлюються за свободу дії та автономію профспілок. Вони звертають спеціальну увагу на розвиток демократії у фабриках, щоб робітники могли брати участь в їхній управі, успішно користуючися широкозакроєним правом спільних рішень. Демократизація державного ладу має визнавати щораз більшу роль регіональних і

льокальних самоврядувань, які будуть наділені широкою автономією”.

До цього пункту спільна декларація французьких та італійських комуністів майже без змін повторює подібний документ, який підписали Берлінгвер і керівник еспанських комуністів Карільйо. У ньому є запевнення, що це не тактичний захід, він "впливає з об'єктивної аналізи історичних традицій у їхніх країнах і рефлексій з досвіду комуністів в інших країнах”.

Натомість щодо господарських справ є різниці між обидвома документами. У спільній заяві з Карільйо Берлінгвер зрікся з масової націоналізації промисловости, беручи до уваги, що в Італії вже і так майже 40% великої промисловости і головні ключові її позиції є в заряді держави.

У спільній декларації з Марше Берлінгвер пішов на деякі поступки в напрямі ортодоксального марксизму і центрального планування. Там стоїть:

“Соціалістична перебудова вимагає державного контролю над головними засобами продукції, їх поступового усупільнення, а також застосування демократичного планування в загальнонаціональному вимірі. Дрібна і середня селянська власність, ремесло і малі та середні промислові і торговельні підприємства можуть і мають виконувати питому їм позитивну ролю в будові соціалізму”.

Багато цікавих інформацій щодо збіжності погляду італійських й еспанських комуністів подав Карільйо в інтерв'ю для *Нувель обсерватор* (23. 6. 1975). Деякі зачитуємо:

“Еспанські комуністи згідні в поглядах з італійськими товаришами, що в прагненні до соціалізму в Західній Європі треба йти демократичним шляхом, здобуваючи підтримку не лише робітничої кляси, але також більшості суспільства. Це можливе, бо ж тепер уже різні верстви суспільства відчують потребу здійснення соціалізму. Це можна зауважити як у світі творчої інтелігенції, так і серед державних урядовців. Очевидно, для комуністів капіталістична держава залишається надалі тим, чим вона була завжди, тобто 'комітетом, який керує інтересами буржуазії'. Але натепер вже є так багато членів цього 'комітету', що вони становлять значну частину суспільства. Отже вони спільно з загалом стають податливі на проблематику соціалізму. У такій ситуації еспанські комуністи є переконані, що передумовою переходу до соціалістичних форм вже не є знищення капіталістичного ладу, як це було в Росії 1917 року після падіння царату. Такий перехід може прийти мирним шляхом через поступові зміни і завдяки спільній акції усіх сил, які критикують капіталізм”.

“Комуністи мають своїми вчинками переконати громадську

думку в широті своїх демократичних переконань і своїй повній незалежності від Радянського Союзу. Знаю, що це не легка справа, бо ж дотепер жодна комуністична партія, яка дійшла до влади, не змогла зберегти політичного плюралізму. Але історія не конче повторюється. Факт, що досі чогось ще ніколи не було, не є доказом на те, що це не буде можливе у майбутньому. Отже, я висловлююсь за лінію 'історичного компромісу', який проголосили італійські комуністи восени 1973 року".

Якщо йдеться про Іспанію, то Карільйо підкреслює, що збіжність комуністів із "освіченою правицею" є тільки хвилива. Коли спільна мета — відбудови демократії — буде досягнена, знову почнеться клясова боротьба. Але вона не буде орієнтуватися на зразки російської революції 1917 року і на взірці східноєвропейських 'народних демократій': Комуністична партія Іспанії не хоче бути малою партією, яка спокійно чекає на загальну кризу капіталізму і міжнародну катастрофу. Еспанська партія не пережила того нещастя, яким було здобування влади як дарунку ззовні. Тому вона посідає можливість створити великий революційний табір, який має глибоке коріння в дійсності країни. Вона може стати виразником усіх антикомуністичних сил в Іспанії.

На закінчення з'ясувань нових течій у західноєвропейських комуністичних партіях наведемо фрагменти з інтерв'ю Карільйо для італійської газети *Коррієре делла sera* під час 25 з'їзду КПРС у Москві. На той час Карільйо перебував у Римі на зустрічі представників еспанських демократичних партій з представниками італійських партій. Розмова почалася від справи страйків в Іспанії. Карільйо звернув увагу, що за останні місяці їх було в Іспанії більше, ніж в будь-якій іншій європейській країні. Еспанська робітничка кляса, однак, дозріла політично і не хоче довести до "португалізації" господарства в своїй країні. Навпаки! Працюючі маси прагнуть, щоб еспанський капітал інвестував у своїй країні, а не тікав за кордон. Карільйо переконаний, що західноєвропейські комуністи не можуть вести "корисних для мас акцій", якщо вони не братимуть до уваги історії і політичних та культурних традицій своїх країн. Це становить глибокі різниці між західними партіями і партіями Східної Європи, передусім КПРС. Він накреслив програму європеїзації комунізму так:

"Соціалізм на Заході може постати тільки тоді, коли він шануватиме засади демократії і плюралізм, коли спиратиметься на більшість голосів виборців. Коли ж він утратить цю більшість, то мусить бути готовий віддати владу іншим. На нашу думку, це єдиний шлях до соціалізму на Заході. Тому ми, комуністи, мусимо прийняти ризик демократії. Багато часу проминуло, заки ми дійшли до цього переконання і заки почали застосовувати його".

Очевидно, російські ідеологи гостро скритикували такі погляди еспанських, італійських і французьких комуністів. Як zareагував на це Карільйо? Ось його відповідь:

"Російські товариші, які писали про це статті в *Правді*, думають, що їх устеровий модель є найкращий. Їм вільно мати таку думку, але ми зберігаємо наші погляди і боронимо їх. Це тільки наша справа. Еспанська комуністична партія відкинула диктатуру пролетаріату дванадцять років тому, вже в 1964 році. Тоді також вона висловила за демократію і політичний плюралізм. Еспанські комуністи одночасно засуджують відсутність громадянської і політичної свободи в Радянському Союзі і в країнах Східньої Європи".

На запитання чи можна вважати Радянський Союз соціалістичним, Карільйо відповів:

"Там є соціалізм у примітивному стані з стигматами феодалного ладу, який він знищив. Тому соціалізм на Заході мусить бути відмінний від радянського. Якщо мова про пов'язання еспанських комуністів із СРСР, то треба розрізнати дві справи: участь у конференціях з російськими комуністами і зв'язування себе з радянською державою та її політикою. Еспанські комуністи беруть регулярно участь у білятеральних і міжпартійних нарадах, але вони ніяк не пов'язані з державною політикою СРСР".

На запитання чи Карільйо не побоюється, що Москва засудить таку концепцію комунізму, він відповів:

"А яким правом могла б засудити? Москва може нас критикувати, як і ми критикуємо Москву. Але засуджувати чи екскомунікувати може тільки церква. Це правда, що комуністичний рух уважав себе колись за свого роду релігію, але ті часи проминули. На Заході комуністичні партії вступили на спільний шлях без жодного наказу згори. Проте немає жодного бльоку західніх комуністів і кожна партія дійшла сама до подібних поглядів".

Карільйо вважає НАТО і Варшавський пакт за перестарілі, бо ні США, ні СРСР, буди атомними потугами, не потребують тепер баз поза власними кордонами. Карільйо закінчив розмову з *Коррієре делля сера*, висловлюючи погляд, що участь комуністів у демократичних урядах західніх держав полегшила б також демократизацію соціалістичних держав у Східній Європі.

І справді, зміни комунізму в Західній Європі заторкають безпосередньо також ситуацію у Східній Європі. Гаслом борців за свободу в 19 ст. було: "За нашу і вашу свободу". У 20 ст. незалежницький соціалізм висунув гасло про неподільність свободи. Терор в одній країні поширює заразу на інші; визволення від гноблення однієї країни веде до визволення інших.

В. Стус засуджує капітуляцію І. Дзюби Ще гостріше оцінює Дзюбу В. Чорновіл

На Захід дісталися два самвидавні документи, що кидають чимало світла на моральну поставу та мислення ув'язнених діячів української культури, що впали жертвою масових репресій Москви проти українських патріотів у 1972 році. Перший документ — це лист до Івана Дзюби від поета Василя Стуса, що тепер перебуває в пермському таборі (засуджений на п'ять років ув'язнення і три роки заслання). Лист написаний з приводу теперішніх писань І. Дзюби, зокрема його виступів на сторінках кагебівської газети Вісті з України. З гіркотою і болем та гострою критикою Стус говорить тепер про того, кого він у минулому шанував як найвидатнішу постать руху опору на Україні.

Другий документ — лист Вячеслава Чорновола на ту саму тему невідомому адресатові. Чорновіл ув'язнений у мордовському таборі, де він відбуває строк семирічного ув'язнення, після чого його чекає п'ять років заслання. Ставлення Чорновола до Дзюби наших днів ще більше критичне: він просто вважає недоцільним переконувати Дзюбу звернути зі шляху капітулянтства. У листах Стуса і Чорновола відчувається серйозне побоювання за долю власної нації. Листи Стуса і Чорновола передруковуємо за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 13 вересня 1976 року.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ІВАНА ДЗЮБИ

Уже давно я чую потребу з тобою порозумітися. Бо той, кого я знав, — помер, а той, про чие народження ти голосно заявив два роки тому, мені незбагнений. Першого я шанував, ставився до нього з безоглядною повагою, другого — зневажаю. Твоє ім'я стає символом зацькованості і жалюгідності, і через це кожного із твоїх учорашніх шанувальників не може не огортати болюча думка: хто ж ти esi, Іване!?

В останній статті, роблячи вибір, за твоїми словами, на все

життя, ти з великим притиском наполягаєш на органічність свого переродження — і проти цього не так легко перечити. Справді, в передпогромні часи, не витримавши посиленого пресу, ти вже не раз і не два обмірковував шляхи втечі від самого себе. Бо не зміг залишитися прапором, коли того прапора не стало кому нести. Дразливі рядки Валентина Мороза були дуже влучною, хоч і надто гіркою правдою. І тепер після твого гріхопадіння ти пішов далі: *вже* не хочеш признатися до того, що просто заламався, ба ще клопочешся своїм добрим ім'ям, хоч знаєш, де твій уже довічний клопіт.

Ти сподіваєшся повернутися в літературу, хай це повернення і буде без права громадського голосу, почуття власного етичного гаразду. Навіть без права на свій талант. Найстрашніше те, що ти продовжуєш сповзати вниз і вниз — замість того, щоб зачепитися об болісне відчуття власної ганьби і не дати потокові остаточно заволодіти тобою. Навіщо ти розмальовуєш свій гріх? Чому ти не хочеш глянути в вічі своїй найбільшій трагедії? Перед тобою стояв вибір — або податися з нами на схід, або врятуватися страшною ціною самознищення. Ти обрав останнє. І через це у спискові жертв антиукраїнського погрому 1972-1973 років твоє ім'я стоятиме одним із перших. Бо репресований та ще й само-репресувався. І, певне, тяжко вигадати моторошнішу кару, ніж примусити жертву додушувати себе своїми ж руками.

Твоя доля стала ще одним підтвердженням того, як нестерпно жити за умов, коли звичайне людське прагнення — прожити свій вік в межах елементарної порядности вимагає надлюдської мужности й надлюдського героїзму.

Згадую, колись Бертольд Брехт писав: нещасна та країна, яка потребує героїв. Але ще образливіше відчувати, що з усіх можливих героїзмів за наших умов існує тільки один героїзм мучеництва, примусовий героїзм жертви. Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідности.

Ти підкорився обставинам, і тепер усе найгірше і найганебніше, що є в нашій літературі, все найогидніше і найдикіше, що є в нашому громадському житті стало тією іконою, до якої ти маєш молитися, покутуючи свій "гріх".

Те найкраще, що в тобі було, колись давало мені підстави називати тебе одним із найчесніших лицарів в усій українській літературі. Про свої найсвятіші прагнення до людяного соціалізму, рівноправного національного співжиття, до демократизації громадського життя і духовного розкріпачення людини — ти нині заговорив скоромовкою, як про "окремі недоліки та складні явища, які ще трапляються". Тепер ти дійшов до того, що почав

кпити з того гетто, в яке тебе було вкинено від народження. Цього гетто не може не відчувати кожна чесна людина, що живе в цій країні. Ти відмовився від одного гетто заради другого, хоч добре знаєш: те друге — куди більш задушливе. І треба було виняткової сміливості, щоб згадати про національно обмежених міщан, які наглухо окопалися в прірві відщепенства від народу. Над чим ти глузуєш? Над нашою найбільшою трагедією? Над тим, що нас старанно ізолювали від свого народу. Чи ж не кожен із нас відчував свій рідний люд на неоглядній відстані обопільного мовчання? Хіба ти не знаєш, що кожен наш літератор приневолений до пожиттєвої самотности, як народ — до вікового безголосся.

Колись Леонгард Франк згадував про умови, за яких інтелігенція приречена на бездіяльність, бо між нею і народом немає жодного свідомого зв'язку. То чи ж наша вина, що нам випало жити в схожих умовах? Хіба то не було нашим насущним болем — відчуття, що наш народ існує ніби в якомусь вакуумі, наче переставши бути живою реальністю? Не один із нас розпачливо думав, що саме духовне існування рідного народу сьогодні поставлене під загрозу. І не один із нас відчував: коли якийсь порятунок ще є, то тільки сьогодні. Бо завтра вже буде пізно. І ми, живі свідки цього тихого потаємного затоплення нашого національного суходолу, змушені були заговорити про явища геноциду. І як ти тільки наважився сипати сіль на наші найглибші рани? Твій приклад не перший. Відступництвом нас не здивуєш, на жаль, перекинчиків на нашій дорозі було чимало — тих, що, погодившись на духовну ампутацію, маскували свій гріх теревенями про безнадійність нашого шляху, вкидаючи в душу нації бацилу невіри, яка знищувала нас упродовж століть куди нещадніше за всі лиха, зафіксовані істориками.

Зупинившись на перехресті, ти пустився навтьоки від самого себе, ми ж рушили далі. Зробили новий крок. Цей крок — як у прірву. Але — це наш крок до самих себе, до свого народу, до нашої будучини.

Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чиїм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення.

І через це я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужуюся пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози.

Василь Стус

ЛИСТ ДО Н. Н.

Шановний Н. Н., шануючи ваш досвід, звик завжди прислухатися до вашої думки. Але цього разу погодитися з вами не можу. Ви вважаєте, що всім колишнім однодумцям І. Дзюби, нині за дротами і ґратами сушим, слід публічно звернутися до нього з приводу недавнього виступу в газеті *Вісті з України*. Я ж не чую потреби, принаймні для себе, у такому зверненні до Дзюби. Поясню чому.

У багатослівному спантеличеному виступі Дзюби годі знайти щонебудь, варте серйозної розмови. Це тільки варіації все того ж зойку. "Пустіть! Боженко мій, та ж я більше ніколи не буду!" — який більше року лунав з кафебістського каземату на Володимирській вулиці в Києві. Відлуння цього розпачливого зойку вже тоді долітало до інших казематів — до мого львівського теж. Ще восени 1972 року кафебісти зі втіхою зачитували мені Дзюбине розлоге пояснення, де він, не виважуючи слова так, як у теперішніх газетних виступах, шельмував шестидесятництво (літературні вечори, клуб творчої молоді, демонстрації біля пам'ятника Шевченкові у Києві і т. п.), залюбки послуговуючися такими словами, як "авантюризм" чи "політична провокація". Я читав протоколи допитів, де Дзюба, вигороджуючи себе, оббрівав інших. Наприклад, деякі власні вчинки притьомом переклав на київського лікаря М. Плахотнюка, як тільки дізнався, що кафебісти запроторили того в божевільню. Після такого я вже не міг поважати Дзюбу як людину. Він став тільки ще одним застережливим прикладом того, що втрата ідейних позицій неминуче веде до втрати моральних. Тож, знаючи "кухню", де варилися теперішні Дзюбині заяви і листи, я добре бачу під словесними шатами "принципового перегляду позицій" мізерну зацьковану постать все того ж горопашного "пустіть!.." Його можна зневажати, жаліти, але чи можна з ним дискутувати? Перелізиши через тюремний мур на волю по хисткій драбинці, сплетеній із неправдивих свідчень, догідливих пояснень і самознищувальних заяв, Дзюба втратив право бути опонентом у рівній розмові. На котрійсь звинині Дзюбиного мозку напостійно замешкав мікромайор КГБ Кольчик (крихітний двійничок Дзюбиного слідчого), ретельно проштамповуючи перед випуском у світ Дзюбині думки.

Немає потреби аналізувати причини сьогоденного Дзюбиного падіння, бо воно — ніяка не сенсація. Стомившись і зневірившись на безконечному вибоїстому українському шляху, Дзюба зашкунтильгав давніше, ще наприкінці 60-их! Тоді й спромігся на першу із тепер уже довшого ряду заяв, де за доброю традицією малороса хвещнув українську еміграцію і відмежувався від "усякого націоналізму", хто б що цим словом не називав

(ніби вояки охоронного напрямку в літературі не накидали цей ярлик усьому найчеснішому в українському житті, в тому числі і самому Дзюбі). Тоді із Дзюбою ще можна було дискутувати — і ця дискусія відбулася навіть "серед снігів". Твердо і тверезо вказав Дзюбі можливу перспективу такого простування Валентин Мороз. Якщо пригадуєте, захищаючи Дзюбу від хижих нападок кагебістського "Стенчука", я також засуджував Дзюбину заяву, як спробу відмежуватися від самого себе. Були й інші такі голоси, і, здавалося, було бажання Дзюби до них прислухатися, якби його, поточеного сумнівами і втомою, не викупали в кагебістському "каталізаторі" — і не викинули потім між люди уніформованого, на всі боки "правильного" і навіть вдячного.

Ви кажете, що принципове звернення до Дзюби може ще зупинити його по-українському безоглядне занурення в конформістське багнисько. Я ж думаю, що про видатного українського критика і громадського діяча Івана Дзюбу вже без ризику помилитися можна говорити в минулому часі. Теперішній Дзюба ніколи не піднесеться над пересічним рівнем літературного поденщика, бо в його розімунізований організм ввели велику бацилу страху. А в нашому українському безпросвітку справжній талант не спроможний гідно реалізувати себе, ідейно роззброївшись, або одягнувши цурпалки колишніх переконань, протези паперових правд. Зрештою, хіба не показує цього докраю примітивна літературна практика Дзюби останнього півтораріччя, яку він поціновує у *Вістях з України* як якісно нову сторінку своєї творчості? Між тим важко було б визначити, чи сам Дзюба пише ті виробничі репортажі і школярсько описові огляди посередніх творів, чи, взявши прізвище Дзюби за псевдо, їх komponує літнаглядч СПУ графоман Солдатенко.

Що ж, сталося те, що сталося. Не витримавши холодного озону узгірного "гетто", блудний син повернувся з каюттям в солух рідної казарми — і виявилось, що великим він міг бути тільки "в гриху".

Ви гадаєте, що проаналізувавши падіння Дзюби, можна було б застерегти від багнистих манівців інших. Гай-гай... Яка інша історія багатша за нашу на таку науку? А хосен? Адже колінкувало перед минувшими вседержителями і їх сатрапами і било себе в груди до синяків на душах не одне покоління української інтелігенції. У 30-і роки робилося це замітніше і театральніше, ніж колінкує Дзюба. Один ... (?) Любченко насипався на критику, що не знайшла в його творах глибоко захованої зловорожості і заходився знаходити сам. Другий (тепер реабілітований Епик) після суду писав заяву, де нарікав навіть на надмірний гуманізм рідної партії, яка чомусь тільки запроторила його в концтабір, а не знищила відразу, як сапного коня. Каявся навіть мужній Хвильовий, хоч і думав потім своєю ж кров'ю змити з себе це тавро раба. На тлі тієї великої

масової трагедії недолугим фарсом (не ті режисери!) видається сьогодні Дзюбине неоковирне словоблуддя. Тож чи варте воно дальшої розмови?

Може, здадуться Вам надто різкими мої слова. Адже йдеться про людину, талантом і громадською мужністю якої я колись захоплювався, знайомством з якою гордився. Але того Дзюби давно немає. Він помер в кафебівській камері десь восени 1972 року. А шукати шляхетніших висловів для іншої особи, що узурпувала Йванове ім'я і відблиск Іванової слави, у мене немає ніякого бажання, як і звертатися до такої особи приватно чи публічно. Зрештою, якщо кого із українців обходить моя думка в цій справі, не перечу проти оприлюднення цього листа.

З повагою

Концтабір Барашево

Ваш Вячеслав Чорновіл

Заява матері О. Сергієнка на його оборону

Як відомо з попередніх повідомлень, український політичний в'язень Олександр Сергієнко, засуджений на сім років таборів і три роки заслання, хворий на туберкульозу, перебуває у Владимирській тюрмі. Його мати Оксана Мешко роками намагається добитися перегляду його справи.

Нижче подаємо текст одної з її заяв за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 16 липня 1976 (у перекладі з російської мови).

Від гр. Мешко, О. Я., 1905 року народження,
що проживає за адресою: Київ 86, вул. Верболозна д. 16.

ЗАЯВА

Постановою судової колегії у кримінальних справах Київського обласного суду 23 червня 1972 року мій син, Сергієнко Олександр Федорович, був засуджений за ст. 62 КК УРСР на 7 років ВТТ суворого режиму і три роки заслання.

У судовій постанові сказано: "Протягом 1965-1971 років з метою підриву та послаблення радянської влади Сергієнко О. Ф. систематично провадив антирадянську агітацію і пропаганду в

усній та письмовій формі. Виготовляв, зберігав і розповсюджував антирадянські документи: *Інтернаціоналізм чи русифікація?* І. Дзюби, фрагмент передмови до *Українського вісника* та інше.

Моєму синуві ставлять за провину близько 10 пунктів, головніші з них наступні:

1. Він власноручно правив перші 33 сторінки друкованого тексту *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, про що свідчать його нотатки на полях брошури І. Дзюби.

Свідок З. Франко зізнала, що Сергієнко дійсно читав у неї вдома працю І. Дзюби, коли згадана праця передруковувалася в неї на машинці. Мій син підтвердив, і це встановлено слідством, що він встиг прочитати тільки перші 33 сторінки. У випадках, де він так чи інакше з автором праці не погоджувався, він залишав на полях помітки. Оцінки цілої роботи Дзюби він пізніше дати не міг, оскільки повністю рукопису не читав; повний рукопис має понад чотириста сторінок. Чи справедливо звинувачувати мого сина у редагуванні і правленні роботи І. Дзюби в такому випадку, — не кажучи вже про те, що мова йде, мабуть, про вступну частину праці І. Дзюби.

І. Дзюби не викликали на свідка у справі мого сина; з цього я роблю висновок про безпідставність обвинувачення мого сина у співавторстві, та ще й на такій хисткій підставі. Адже сам І. Дзюба, хоч і був засуджений у 1973 році на 5 років таборів, у тому ж році був помилуваний і звільнений.

З. Франко, у домі якої та й не без її участі, очевидно, передруковувалася і розповсюджувалася праця І. Дзюби, теж не зазнала кари у кримінальному порядку.

Закон один для всіх — це змушує мене вважати, що вина мого сина, зв'язана з його причетністю до роботи І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, не така велика: чи справедливий тоді максимальний строк кари, що визначений йому судовою колегією?

2. Все моє ество не може примиритися і з другим пунктом вироку. Він сформульований так: "У вересні 1968 року, у зв'язку з контрреволюційними подіями в ЧССР у присутності студентів Сребного, Вергатого та інших Сергієнко зводив наклеп на радянську дійсність та демократію в СРСР". А у висновках говориться: "Та обставина, що свідки не можуть назвати точної дати цих розмов, само з себе не може свідчити про недостовірність їх свідчень".

Алеж цей деталь надзвичайно суттєвий! Свідки Сребний і Вергатий на судовому засіданні показали, що розмова про Чехо-Словаччину відбулася на початку учбового року 1967, тобто восени, за рік до чеських подій; син мій тоді вчився на третьому курсі медінституту, а вони на четвертому.

У 1968 році ця розмова між ними не могла відбутися, тому що у вересні 1968 року Сребний та інші студенти перебували на цілині, а мій син, виключений з інституту в кінці 1967, перебував у Києві.

Погодьтеся самі, що таке свавільне перенесення розмови про Чехо-Словаччину з 1967 року на серпень 1968 року ґрунтовно мінє справу. Якщо така розмова й відбулася, то характер її був дещо інакший, не такий, як намагалося довести обвинувачення.

3. Одним із звинувачень став виступ мого сина на могилі художниці А. А. Горської (Київ, 1971, точної дати її загибелі я не пам'ятаю). Виступ мого сина був кваліфікований як антирадянський, наклепницький і т. д. Текст некрологу у справі є, у його змісті нема навіть елементів політики, не кажучи вже про "антирадянщину". Інша справа емоційне забарвлення виступу; вбивство Алли Горської пригломшило багатьох.

Згодом цей некролог, зачитаний моїм сином на кладовищі під час похорону А. Горської, попав у чийсь недобросовісні руки і був опублікований у якомусь нелегальному українському журналі-збірнику. На цій підставі робиться висновок про те, що мій син був кореспондентом цього журналу.

Участь мого сина у видаванні цього збірника не доведена, а публікація тексту некрологу не дає підстави вважати, що мій син повинен нести відповідальність за всі матеріяли збірника, за його спрямованість.

4. Сергієнкові приписували ще висловлювання, що їх свідки оцінювали як "націоналістичні". На прохання адвоката розшифрувати, чому вони, студенти, присвоїли Сергієнку ярлик "націоналіста", свідки пояснили на судовому засіданні: "Сергієнко завжди вперто розмовляв українською мовою. Він навіть конспекти писав по-українськи! І екзамени, і заліки — все складав українською мовою!"

Такого роду звинувачення, я думаю, не були прийняті судом до уваги, одначе емоційне забарвлення вплинуло на загальну атмосферу процесу — у цьому я не сумніваюся.

Призначений комісією адвокатів оборонець С. М. Мартиш, не знайшовши юридичних підстав для звинувачення свого підзахисного у агітації і пропаганді з метою підризу радянської влади, вимагав виправдати підсудного. А після того, як суд ухвалив максимально суворий вирок (до речі, прокурор вимагав тільки 7 років таборів, а суд до прокурорської вимоги додав ще 3 роки заслання!) за ст. 62 КК УРСР, у своїй касаційній скарзі адвокат С. М. Мартиш писав: "Якщо виходити з того, що вина Сергієнка О. Ф. у заподіяному злочині доведена, то суб'єктивний бік цього злочину вимагає перекваліфікації за ст. 187, ч. 1 КК УРСР, під всі ознаки якої він підходить, оскільки у діях засудженого нема мети підризу чи послаблення радянської влади".

5 вересня 1972 року Верховний Суд УРСР затвердив вирок. Така сувора міра покарання позначилася на ньому дуже негативно. Він постійно хворий, гарячкує, подалися нерви. Його здоров'я різко погіршилося у зв'язку з накладенням на нього таборових дисциплінарних стягнень. Від 28 грудня 1973 року Сергієнко переведений на тюремний режим строком на 3 роки.

Начальник табору роз'яснює (лист від 11. 03. 74 року, ч. 44/7 М 12 УСТ БС-389): "... переведення до в'язниці є дисциплінарним засобом, а не кримінальною карою за здійснені злочини". Нема і тут злочину.

З великого арсеналу засобів виховання адміністрація табору вжила до сина найсуворіші. У таборі він пробув від грудня 1972 року трохи більше року. Від 15. 03. 73 він був ув'язнений у приміщенні камерного типу на шестимісячний строк — відразу максимум і без попередження. До табору мій син прибув з слідчої в'язниці, де він просидів близько 11 місяців, потім півроку у таборовій в'язниці, а 28 грудня етапований до Владимірської тюрми на три роки — загальний строк тюремного ув'язнення 4 роки і 5 місяців.

Тяжка кара, якою є тюремне ув'язнення для мого сина, хворого з 1951 року на невиліковну форму туберкульозу (у нього критична гематогенно-дисоміпірована туберкульоза легенів), є не виховним засобом, а по суті нищівним, результат чого може бути тільки один — фізичне згасання людини, засудженої першою судовою інстанцією надто жорстоко і неспівмірно з заподіяним.

У зв'язку з усім з'ясованим я прошу Вас сприяти переглядові справи О. Ф. Сергієнка та перекваліфікації його злочину за ст. 187, ч. 1. КК УРСР, як це було умотивоване юридичним захистом.

Одночасно з цим прошу зняти з нього трирічний тюремний режим, призначений дисциплінарним порядком у таборі 389/38 Пермської області за порушення режиму, а не за таборовий злочин.

16 квітня 1974

(Мешко, О. Я.)

Вирок у справі Михайла Осадчого

На Захід дістався поширюваний у самвидаві повний текст вироку письменникові і публіцистові Михайлові Осадчому, авторові повісти Більмо, що свого часу появилася українською та англійською мовами. Осадчий, уродженець Сумщини, колишній член КПРС, викладач Львівського університету й інструктор у справах преси

обласного комітету партії у Львові, автор кандидатської дисертації Журналістична діяльність Остапа Вишні і низки наукових і публіцистичних праць, був вперше заарештований влітку 1965 року і засуджений на два роки таборів суворого режиму за нібито антирадянську агітацію і пропаганду. У січні 1972 року його заарештували вдруге й засудили на сім років таборів особливого режиму та три роки заслання.

Друкуємо текст вироку Осадчому за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 2 вересня 1976 року у перекладі з російської мови, відзначаючи деякі нечіткі місця у тексті.

Міністерство Юстиції УРСР

Справа ч. 208 за 1972 рік.

В и р о к

Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки 5 вересня 1972 року судова колегія в кримінальних справах Львівського обласного суду в складі: головуючого Хомюка І.Ю., народних засідателів Ховильчука Е. М., Ракупенка О. І., при секретарі Мурській Х. В., з участю прокурора Соковського [?] І. М. і адвоката Мунк [?] М. С. розглянула на закритому засіданні у м. Львові в приміщенні обласного суду кримінальну справу про обвинувачення ОСАДЧОГО Михайла Григоровича, народженого 22 березня 1936 року в с. Курмани, Недригайлівського району, Сумської області, українця, громадянина СРСР, позапартійного, з вищою освітою, одруженого, що працював редактором Львівського обласного управління у справах преси і проживав у м. Львові, у 1966 році засудженого за ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 2 роки позбавлення волі, — за ст. 62 ч. 2 КК УРСР встановила:

Підсудний Осадчий, буди суджений в 1966 році, за антирадянську пропаганду та агітацію, після повернення з місць позбавлення волі в 1967 році знову став на шлях ведення антирадянської агітації та пропаганди. Проживаючи у м. Львові, він, з метою підриву та послаблення радянської влади, на протязі 1967-71 років займався виготовленням і розповсюдженням документів антирадянського змісту з наклепницькими вигадками, що знеславляють радянський державний і суспільний лад та національну політику радянського уряду.

У 1966-67 роках Осадчий, з метою знеславлення радянської дійсності, написав повість під назвою *Більмо*, в якій шляхом перекручення фактів та оборони осіб, які відбували з ним покарання за ворожу до радянської влади діяльність, звів злісний

наклеп на органи державної влади, на радянський державний та суспільний лад.

Зазначену повість він зберігав у себе, а на початку 1969 року передав для ознайомлення громадянину Світличному в м. Києві. В наслідок передачі цієї повісти Світличному вона була передана за кордон і надрукована антирадянськими націоналістичними видавництвами, журналами *Сучасність* ч. 11, 12 за 1971 рік, *Визвольний шлях* ч. 2, 3 за 1972 рік, газетою *Шлях перемоги* від 10 жовтня 1971 року. Написана Осадчим повість також поширювалась у м. Києві й була вилучена у Світличного.

За 1969 рік Осадчий, з метою наклепу на радянську дійсність виготовив і зберігав у себе на квартирі в м. Львові збірку віршів під назвою *Повітряні ями*, в якій у віршах "Посеред поля", "Хто ти, де ти" та інших виявив гостро зневажливе ставлення до радянської дійсності і радянського суспільства. Один примірник цієї збірки він передав Чорноволові для ознайомлення.

З метою антирадянської агітації та пропаганди в 1970 році Осадчий виготовив збірку під назвою *Адаме, де єси?*, у віршах якої "Завтра серед ночі", "Деся там обшарпають місяць", "Усе сплю підровино: і мову і вішкоди" [?], "Тоді я відчував", "Не одну отаву покосили" звів злісний наклеп на радянське суспільство і дійсність. У віршах цієї збірки, а також безмежного ступеня брехні у вірші "Оунові ночі" [?] "Не життя" [?], "В тім світі властелином був м....." [?] звів злісний наклеп на радянський лад. Цю збірку він передав Чорноволові для ознайомлення. Знайомив з цією збіркою і Чубая та Озембловську.

У 1970 році виготовив і зберігав у себе вдома, у м. Львові, збірки віршів під назвою *Quos ego*. У віршах цієї збірки [?] та в передмові до них Осадчий звів злісний наклеп на радянську дійсність, глузував з радянських людей, а себе представив як "безвинного мученика і захисника рідної землі". Цю збірку він передав Чорноволові і Світличному, в яких вони були вилучені. Знайомив зі збіркою Чубая і Озембловську.

У 1971 році виготовив збірку віршів *Одкровення*, в якій у віршах "Осиротіли Суми і Ромни", "Куліш у Мотронівці", "В саду за тією землею" та інших зводив наклепницькі вигадки на національну політику радянської держави та дружбу українського і російського народів. Цю збірку передав Чорноволові.

У жовтні 1970 року написав і розповсюдив анотацію на листування Чорновола з своєю дружиною під назвою "Полин над головою", в якій звів наклеп на радянську дійсність, схвалив ворожу діяльність Чорновола. Передав цю анотацію Чорноволові, і вона була вилучена у Волицької та Гнітенко.

У травні 1971 року Осадчий виготовив і розповсюдив передмову до збірки Волицької під назвою *Вірую*, в якій звів

наклеп на радянську дійсність і схвалив ворожу діяльність осіб, засуджених за антирадянську діяльність.

У 1971 році Осадчий отримав від Калинець і зберігав у себе на квартирі в м. Львові збірку віршів Калинець під назвою *Гротесхи*, в яких зводиться наклеп на радянську дійсність і пропагуються націоналістичні ідеї.

У 1971 році одержав від Шабатури збірку з антирадянськими віршами Стуса під назвою *Веселий цвинтар*, ознайомився з їх змістом і передав для ознайомлення Чубаю.

Підсудний Осадчий на судовому засіданні винним у пред"явленому обвинуваченні себе не визнав. Він пояснив, що дійсно написав зазначені вище збірки, але антирадянських цілей не мав. Повість *Більмо* надрукована з перекрученням змісту і без його згоди. Збірки віршів не завершені, і він мав на меті їх переробляти. Анотацію [?] на листування Чорновола й передмову до віршів *Вірую* написав не він. Збірки віршів Стуса від Шабатури не одержував. Підсудний заявив, що в деяких творах представив радянську дійсність, виходячи з своїх особистих життєвих ситуацій.

Вина підсудного у вчиненні зазначених злочинних дій стверджується такими доказами:

Зізнаннями Світличного Івана про те, що Осадчий давав йому для ознайомлення повість *Більмо*.

Із залучених до справи журналів, газет, ксерокопій журналу *Визвольний шлях*, машинописного тексту повісти *Більмо* та ознайомлення з текстом цієї повісти виходить, що їх виготовив Осадчий. Цього факту він сам по суті не заперечує. Із змісту цієї повісти теж видно, що вона містить у собі наклепницькі вигадки на радянський лад.

Ознайомлення з змістом залучених до справи збірок віршів *Адаме, де єси*, *Повітряні ями*, *Quos ego*, *Одкровення* вказує, що вони виготовлені Осадчим, чого він сам не заперечує, і містять наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад. Зазначені вірші надруковані на друкарській машинці, яка належала Осадчому.

З приєднаних до справи анотацій "Полин над головою" і відгуку на збірку віршів *Вірую* видно, що їх виготовив Осадчий і вони мають антирадянський наклепницький зміст.

З висновків лексико-стилістичної експертизи виходить, що зазначені збірки віршів, анотацію і відгук на збірку Волицької з антирадянськими наклепницькими вигадками виготовив Осадчий.

Посилання Осадчого на те, що повість *Більмо*, анотація і відгук на збірку *Вірую* багато де в чому перекручені у бік антирадянського спрямування, спростовується висновком лексико-

стилістичної експертизи про те, що ті документи виготовлені Осадчим і що послідовно він у них вклав однаковий зміст.

Факт збереження віршів антирадянського змісту Осадчим під назвою *Гротески* стверджується зізнанням Калинець, що вона дала йому ті вірші, та вилученням їх на квартирі Осадчого.

Факт збереження віршів антирадянського змісту Осадчим під назвою *Гротески* стверджується зізнанням Калинець, що вона дала йому ті вірші, та вилученням їх на квартирі Осадчого.

Зізнаннями свідка Чубая стверджується факт передачі йому Осадчим віршів *Веселий цвинтар*, що мають наклепницький антирадянський зміст. Цю обставину на попередньому слідстві стверджував Осадчий і свідок Шабатура. Зміни в цій частині зізнань Осадчого і Шабатури в судовому засіданні суд розглядає як засіб уникнути відповідальності. Шабатура, визнана винною в іншій справі, сказала, що вона передала ті вірші Осадчому.

Зізнаннями Озембловської про те, що Осадчий знайомив її з віршами антирадянського змісту.

З протоколів обшуку виходить, що в підсудного Осадчого й також у Чорновола та інших вилучено документи антирадянського змісту, що підтверджує факт зберігання Осадчим і розповсюдження ним літератури антирадянського змісту.

Судова колегія, виходячи зі змісту зазначених вище літературних документів, виготовлених Осадчим, з висновків лексико-стилістичної експертизи, рецензії науковців (п. г. а. с. 283), приходить до висновку, що вони виготовлялися з метою підриву й ослаблення радянської влади, бо містять у собі наклепницькі елементи, що знеславляють радянський державний та суспільний лад. Зазначені злочинні дії Осадчого суд кваліфікує за ч. 11 ст. 62 КК УРСР, бо він був суджений за антирадянську пропаганду і ця судимість не була [?] він почав знову вчиняти злочин.

З обвинувачення Осадчого підлягає сумнівові епізод про те, що він у 1971 році написав статтю про роман О. Гончара *Собор*. Це судова колегія виводить з того, що Осадчий заперечує, що він написав статтю з метою наклепу на радянську дійсність, і з того, що в літературі того часу не було єдиної думки про той роман.

Згідно з ст. 27 ч. 1 КК УРСР Осадчий підлягає визнанню особливо небезпечним рецидивістом, бо він був суджений за ст. 62 ч. 1 КК УРСР і знову вчинив аналогічний злочин.

При визначенні Осадчому покарання судова колегія виходить з погляду суспільної небезпеки вчиненого ним злочину, його [?] судимості, а також враховує, що він заявив, що ніколи не буде займатися антирадянською діяльністю, що він має на (?) двоє малих дітей.

Керуючись ст. ст. 323, 324 КК УРСР судова колегія засудила: Осадчого Михайла Григоровича визнати винним і покарати за

ст. 62 ч. 2 КК УРСР на 7 (сім) років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії особливого режиму з засланням на 3 (три) роки за визначенням органів, що виконують вирок.

На підставі ст. 26 ч. 1 КК УРСР Осадчого М. Г. визнати особливо небезпечним рецидивістом.

Початок відбуття цього покарання вважати 13 січня 1972 року. Міру [?] тримати під вартою.

Відтягнути з Осадчого М. Г. судові витрати 200 крб. на користь держави.

Речові докази: журнали, газети, збірки віршів — підшити до справи.

Цей вирок може бути оскаржений засудженим з часу одержання копії на протязі 7 діб до Верховного Суду УРСР.

Головуючий І. Хомюк

Народні засідателі Ховальчук Е. М., Ракупенко О. І.

Скарга Раїси Мороз

Голові КДБ

Ю. В. Андропову

від Р. В. Мороз (м. Івано-Франківське,

Набережна 14, кв. 1/

Приношу Вам скаргу на дії робітників УКДБ м. Івано-Франківського, зусиллями яких створено навкруги мене напружену, гістеричну атмосферу, викликану, згідно з їхніми поясненнями, моєю нібито неправильною поведінкою у зв'язку з становищем мого чоловіка.

Мій чоловік, Валентин Мороз, засуджений у листопаді 1970 року за статтею 68 ч. II КК УРСР і приречений на 9 років ув'язнення (з них 6 років тюрми) і 5 років заслання. Він перебуває у Владимирській тюрмі. Від 1 липня 1974 року до цього часу він тримає голодівку, добиваючися переведення з в'язниці до табору. Це викликано тим, що у нього певно кластрофобія — він не може більше бути в камері і вважає за краще будь-який вихід. Цілком природне, що я боюся за його здоров'я, за його життя. Не бачивши чоловіка і не одержуючи від нього листів (за чотири місяці — один лист), я маю право припускати найгірше про його стан і не можу не робити всіх приступних мені заходів, щоб врятувати його. Мої звернення до відповідних адміністративних і медичних установ

залишилися без результатів. Вичерпавши цей шлях, я звернулася до світової письменницької громадськості і до всіх добрих та гуманних людей на землі з проханням допомогти Валентиніві Морозові. Можливо, і ця моя спроба нічого не дасть, але оскільки я одержала відмови у всіх офіційних інстанціях, мені нічого не залишається, як тільки покладати надію на гласність.

Працівники Івано-Франківського УКДБ вважають ці мої дії протизаконними і намагаються перешкодити їм. Та при цьому самі вони діють цілковито незаконними методами, які приносять лише ганьбу Вашій установі. Перечислю деякі з них.

1. Погрози і шантаж. Мені погрожували арештом, якщо я не перестану клопотатися за чоловіка ("турбуйтеся тільки за себе — і все буде в порядку"). Мене шантажують звільненням з роботи і залякують тим, що зі мною може "щось трапитися", наприклад, "злегка" поб'ють "хулігани" (з розмови у УКДБ 25 вересня).

2. Стеження і підслухування. Не зважаючи на те, що всі мої вчинки абсолютно відкриті, за мною таємно стежать і мої розмови вдома і по телефону підслуховують: про це відкрито повідомив мене один з двох робітників УКДБ, що говорили зі мною 25-26 вересня, пишаючися своєю обізнаністю та дослівно повторюючи мої фрази з особистих розмов.

3. Плітки і наклепи. Мені відомо, що до УКДБ викликають моїх співробітників і знайомих. Їх розпитують про мене, намагаючися вивідати про мене щонебудь компромітуюче. Пошук за компромітуючими фактами ведеться в найширшому діапазоні, при чому працівники УКДБ гаряче цікавляться такими питаннями, які не мають найменшого стосунку до безпеки держави і є образливі для мене.

4. Щоб вплинути на мене, з Донецького колгоспу викликали до Івано-Франківського мого брата, знявши його з роботи та пообіцявши заплатити йому дорогу (мені не відоме, чи цю обіцянку виконано). Йому пояснили, що він повинен врятувати мене від арешту. Мені пообіцяли (розмова 1 жовтня), що в скорому часі таким же чином до мене завітає моя семидесятирічна мати.

5. Натяк, кинутий у розмові 25 вересня, що зі мною може трапитися щось, здійснився дуже скоро: через добу пізнім вечором у вікно моєї квартири кинуту камінь, який розбив скло і потрапив мені в обличчя. Імовірно, для того, щоб у мене не було сумнівів, хто його кинув, невдовзі після цього був кинутий камінь у вікно до моїх знайомих.

6. Я не можу назвати Вам імена Ваших співробітників, на яких складаю скаргу: їх було троє і всі вони називали себе Михайлами Івановичами, відмовлялися назвати свої прізвища і, розуміється, ні

разу не пред'явили мені документів. Я можу тільки поінформувати Вас, в котрій із чотирьох розмов мали місце ті чи інші порушення законности та етики. Адже Вам легко ідентифікувати особи своїх співробітників за тими звітами, які вони, безумовно, складають.

Всі ці методи впливу є абсолютно незаконні, а наклепи та кидання каменів у вікно — злочинні. Якщо я дійсно порушила закон, хай мене переслідують за законом.

14 жовтня 1974

(*Р. Мороз*)

Татьяна Ходорович в обороні Валентина Мороза

КАРА БЕЗ ЗЛОЧИНУ

З січня 1975 року Валентин Мороз, який ще не встиг набратися душевних і фізичних сил після п'ятимісячного голодування, був посаджений на два тижні у карцер Владимирської тюрми.

Знову голод. Та тепер не тільки голод, тепер ще й пронизуючий схудле тіло холод.

Ті, що побували у в'язниці, добре знають, що таке тюремний карцер.

КАРЦЕР — це краплі води на стінах, крижана цементова підлога.

КАРЦЕР — це знобке безсоння на голих дошках, у виношеній тюремній одежі, без ковдри.

КАРЦЕР — це стерильна ізоляція, відсутність листів, вісток про хворого сина, дружину, друзів.

Невже Валентин Мороз, такий стомлений від самотности, знову один у глухому мовчанні? Чи ще якийнебудь страждальник поділяє з ним голод та холод?

Та КАРЦЕР — це ще й таємниця, тиша, мовчанка; це — тортури, надійно сховані у словонепроникний склеп.

Який же злочин вчинив Валентин Мороз?

— Немає злочину — є тільки кара.

Кара за слово.

22. 11. 75

Т. Ходорович

Протест у справі Валентина Мороза

У зв'язку з вісткою, що над Валентином Морозом мала відбутися психіатрична експертиза в Інституті ім. Сербського у Москві, куди його перевезено в травні з Владимирської тюрми, група викладачів Торонтського університету 9 червня надіслала Інститутові телеграму такого змісту:

Глибоко стурбовані долею історика Валентина Мороза, якого незаконно запроторено після закритого суду 1970 року, і хвилюємося вісткою, що над ним має відбутися експертиза в Інституті ім. Сербського. Вимагаємо, щоб безсторонній комісії західніх психіатрів було дозволено оглянути Мороза. *Р. Ліндгайм, К. Б. Фоєр, Л. С. Фоєр, Ю. Луцький, Б. Будурович, Д. Струк, М. Шкандрій.*

Василь Федоренко на суді

На Захід дістався цікавий документ самвидаву, а саме інформаційна довідка про відомого вже за кордоном українського політичного в'язня Владимирської в'язниці Василя Федоренка та текст його слова на суді 21 березня 1975. Подаємо цей документ у перекладі з російської мови за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 13 серпня 1976.

Василь Петрович Федоренко народився 1928 року в Менському районі на Чернігівщині. Освіта початкова. Перший раз був засуджений за статтю 58-8 КК РСФСР і ув'язнений у Владимирській тюрмі. На знак протесту проти незаконного засуду, Федоренко проголосив голодівку і голодував 282 дні. Його перевезли до Мордовії — насамперед до табору ч. 10, потім чч. 11, 19, 17. Звільнений 1966 року — разом відсидів 6 років, 5 місяців і 25 днів. Другий раз був заарештований 1967 року і звільнений восени 1972. Працював у Херсоні слюсарем.

2 квітня 1974 і 12 травня 1974 Федоренко після заяви до Президії Верховної ради СРСР і Міністерства зовнішніх справ про відмову від радянського громадянства і прохання про дозвіл на виїзд за кордон. Відповіді не було. Замість того, його викликали до Херсонського відділу віз і реєстрацій та попередили, щоб він більше не писав заяв. Через два місяці Федоренко знову написав заяву. Не отримавши відповіді, він рішив утікати до Західньої

Німеччини, де живе його сестра Валентина, заміжня Горват. Валентина, 1925 року народження, живе в Німеччині від 1942 року. У неї є заява Василя, про яку Валентина не є зорієнтована точно, але тим не менше ця заява, на думку Василя, заслуговує уваги.

В. Федоренко перейшов кордон 16 вересня 1974 в районі міста Чоп. У ЧССР його зловили і ще того самого дня передали радянським властям. Федоренкові запропонували (неофіційно) компроміс: один до півтора року психіатричної лікарні, а потім свобода. Він відкинув цю пропозицію і став на шлях відкритого і прямого обвинувачення московської колоніальної політики, що й призвело до драконського присуду.

Судив його в березні 1975 року Ужгородський обласний суд закрито, хоч у документах написано "одкрито". Його засудили за статтями 56, 62 КК УРСР і ст. 70 КК РСФСР на 15 років позбавлення волі (в тому 5 років тюрми особливо суворого режиму).

Федоренка привезли до Владимірської тюрми 25 квітня 1975, а наступного дня він проголосив голодівку з домаганням відмінити незаконний присуд. Унаслідок наполегливих прохань земляків, він припинив голодівку на 98-му дні. 10 грудня 1975, в день загальної голодівки політв'язнів, Федоренко почав довготривалу голодівку як протест проти порушення радянським урядом Деклярації прав людини і проти його антиукраїнської політики з вимогою:

а) відмінити незаконний присуд; б) дати дозвіл на виїзд з СРСР.

Нижче — уривок з останнього слова Федоренка, на суді 21 березня 1975:

Громадяни судді!... Я не поет, не письменник, не художник, як Тарас Григорович Шевченко, але я люблю мою батьківщину-Україну і хоч не вмію поетично висловлювати свою любов на папері, я знаю, що моя любов до України значно більша, ніж ваша. Я горджуся моєю рідною Україною значно більше, ніж росіянин, чи чех, бо її краса — незрівнянна, а мова її — пісня. І моя батьківщина багатша ще тим, що вона ніколи не поневолювала інших націй. Їй же самій діставалося. А тепер радянська влада калічить українську молодь, проводячи послідовну русифікацію в системі освіти.

Ми, український народ, повинні боротися за наші права, за осягнення статусу незалежної держави і за визнання наших національних прав. Тільки в такому випадку український народ зможе досягнути свободу й незалежність.

Громадяни судді! Ви самі переконані, що я не вчинив жодного злочину, і тому, що все це робиться тільки для формальности

(немов би ви уточнюєте й ухвалюєте справедливе рішення), я такого розгляду не можу вважати об'єктивним.

Погляньмо на справу логічно: я не пригадую — як і ви теж. щоб радянський суд ухвалив рішення незалежно від волі КГБ. Тепер радянські люди такі налякані, що говорять: я — позаду політики... Проте, люди не повинні боятися верховної влади, а влада не повинна посягати на свободу людської думки. Візьмім, наприклад, Міжнародний пакт про громадські й політичні права. Пакт, на відміну від Деклярації, це документ, який після ратифікації має не факультативний, але обов'язуючий характер. Генеральний секретар Брежнев, виступаючи в Софії, підкреслив, що Радянський Союз ратифікував міжнародну угоду про право людини і тим самим продемонстрував глибоку пошану Радянського Союзу до демократичних прав і свобод людини.

Що Ви скажете на цю заяву Брежнева? Це ж політична авантюра і груба сваволя щодо тих людей, які борються за свої права!

Я вважаю, що люди повинні підкорятися державному закону доти, доки його шанують самі законодавці. Але коли законодавці самі порушують свої закони, то такі закони — незаконні! Якщо я не можу дістати від уряду охорони своєї особи, а також можливості на законний виїзд без перешкод, то я маю право стати на оборону своїх розтоптаних прав — прав людини!

Я звертався до вищих органів влади з заявами. Крім того, двічі до Верховної ради, але жадної відповіді по суті справи не одержав. Мою заяву про відмову від радянського громадянства Президія Верховної ради СРСР просто зігнувала. Що ж це за "народна" влада? Я не вважаю себе громадянином СРСР і вважаю оце судилище грубим порушенням Конституції СРСР, міжнародних домовлень і Деклярації прав людини. Я діяв згідно з статтями 13, 14, 15 і 16 Загальної деклярації прав людини, тим більше, що я вже був на території іншої держави.

Мої переконання і дії не є злочином і пред'явлені мені обвинувачення я вважаю незаконними. Обставини й досвід переконали мене, що політика СРСР неправильна й антидемократична. Мене декілька разів судили і, коли почали мені за це дорікати, я посправжньому, правильно почав дивитися на теперішню політику СРСР. Я почав розуміти, яка велика різниця між вищою клясою і простим робітником. Я зрозумів, що вища кляса деколи дійсно створює для робітників краще становище, дає вищу зарплату, коротший робочий день, кращі квартири і т. д., але все це робиться, щоб обманути значну більшість. Простий народ у СРСР живе від зарплати до зарплати, ледве зводячи кінці з кінцями...

Тільки там може існувати свобода і демократія, де уряд не

боїться свого народу й говорить йому правду — як про свої осягнення, так і про недостатки. Це стосується не тільки до внутрішньої, але й зовнішньої політики...

Заявляю, що я до кінця залишуся вірним моїм переконанням і буду їм служити до останнього віддиху. Для мене і для всіх чесних людей переконання — дорожчі життя!

Свободу українському народові та його борцям!

Заява на оборону Василя Федоренка

Заяву видатних російських демократичних діячів Мальви Ланди і Тат'яни Ходорович в оборону українського політичного в'язня Василя Федоренка подаємо в скороченні за повідомленням Комітету оборони радянських політичних в'язнів від 6 липня 1976.

10 грудня 1975 Василь Федоренко розпочав безтермінову голодівку, вимагаючи: перевірити його вирок та звільнити його з-під варті з огляду на те, що його незаконне ув'язнення — є порушенням Конституції СРСР та Міжнародної декларації прав людини; відпустити його за кордон. Федоренко також висловлює протест проти порушення прав людини в СРСР та проти анти-української національної політики.

1 лютого 1976 усі політв'язні Владимирської тюрми взяли участь у голодівці на підтримку домагань В. Федоренка.

Федоренко продовжує свою голодівку... (Відомо, що він голодував ще в квітні).

На 10-ий день голодівки, 20 грудня 1975, його почали примусово годувати.

Намагаючись дотримуватися українських національних традицій, Федоренко відмовився голити вуса. За це в грудні та січні його покарали заборонаю купувати в таборовій крамниці; йому забороняють купувати навіть мило і зубний порошок.

У половині лютого з Федоренком говорив таборовий психіатр Рогов: ставив йому питання про його справу, про його переконання, про останнє слово на суді; цікавився "одержимістю" Федоренка.

20 лютого 1976 р. Федоренкові насильно зголили вуса, наклавши йому ручні кайдани.

20 лютого відправили в карцер на 15 днів (за те, що відмовився добровільно обголити вуса).

У карцері продовжували штучне годування (раз у день). У холодному карцері голодуючому Федоренкові відмовили навіть видати бушлат. Відмовили змінити температуру...

Після протестів політв'язнів видали йому бушлат...

27 лютого Федоренка відвідали в карцері начальник тюрми Завялкін та заст. начальника УИТУ Ларін. Вони обіцяли випустити його з карцера, якщо він перестане голодувати. Федоренко відмовився.

Все ж таки скоротили ув'язнення в карцері на три дні.

Федоренко ще в лютому був у жахливому стані: на долонях і п'ятах появилися інфекційні нариви, які тріскали й перетворювалися в інфекційні рани. Боляки розкинулись по цілому тілі. Окрім того, Федоренкові загрожує параліч: штивніє рука і нога.

[Далі автори подають біографічні дані та інформації про в'язничний побут Василя Федоренка, відомі з вищенадрукованого документу. — *Ред.*]

Травень 1976

*Ланда М. Н.
Ходорович Т. С.*

Виставка Никифора

Заходами пластового племена "Перші стежі" відбулася від 27 до 29 лютого 1976 року в Пластовому домі в Філядельфії виставка картин криницького маляра-самоука Никифора.

Сорок одна картина типово малого формату, у більшості з приватної збірки В. Лесича, дала рідкісну змогу ближче познайомитися з творчістю цього бездомного, майже глухонімого і неписьменного лемка з Криниці.

Виставлені картини єднало перш за все якісно однотайне технічне виконання та близька спорідненість тем, що являють собою одну з характеристичних рис Никифорового малярства. Примітивна наївність і часто несподівані кольористичні поєднання віддзеркалюють його специфічне світосприймання у синтезі його підсвідомого відчуття зовнішнього світу, який завжди, здається, залишився для нього чужим. Меланхолійні і безлюдні урбаністичні краєвиди, не зважаючи навіть на присутність однієї чи кількох людських постатей, насичені вібруючою пусткою і ніби відгороджені від глядача або, може, точніше — від нього (Никифора) прозорою завісою, крізь яку ми бачимо (він бачить) німий, беззвучний світ. У таких картинах, як, наприклад, *Краєвид із святими у човні*, човен несеться по залитій водою вулиці мовчазного міста. В інших картинах міські безлюдні площі на тлі гір існують в якомусь іншому застиглому світі.

У реалістично стилізованому примітивізмі численних картин одним з головних елементів виступає церква (чи костюл), яка часто є центром його уваги, підкресленої або своєрідним для Никифора застосуванням перспективи, або часто зоровим ефектом композиції. Таку роль зображення церков можна пояснити враженнями з років його дитинства, коли в церкві відкривався для нього інший, неземний світ, що позначився на великій частині його образів та був, може, єдиним найглибшим зовнішнім впливом на його світосприймання.

Постать Никифора як мистця є безсумнівно світового масштабу і значення, про що свідчить ряд праць про нього численних мистецтвознавців різних національностей. Никифорові картини виставлялися на багатьох виставках, починаючи, за деякими даними, півприватною виставкою в Парижі в 1932 році, влаштованою заходами українського маляра Романа Турина, який перший поважно зацікавився малюнками Никифора і пізнав його небуденний талант. Однак, першою виставкою публічного

Никифор: Стара церква

характеру вважається виставка у Львові в 1938 році українських малярів-самоуків, до якої були включені й картини Никифора. З бігом часу від 1949 року виставки картин Никифора відбуваються все частіше, передусім у Польщі, а згодом щораз більше в різних країнах, як також його картини з'являються на міжнародних виставках.

Никифор був нешлюбним сином невідомого батька і глухонімої Євдокії Дровняк і народився в околиці Криниць, за деякими джерелами, в 1895, за іншими — в 1900 році. Ще змалку жив з матір'ю з жебрів чи малих випадкових заробітків. Бувши вже круглим сиротою (мати померла ще за його дитячих років), почав малювати і продавати свої малюнки, цим заробляючи частинно на свій бідний прожиток. У таких умовах Никифор прожив майже все своє життя. Щойно в останні роки зацікавився ним польський уряд, і Никифор уже не тинявся бездомним злидарем. В околиці Флюш на Лемківщині (тепер Польща) у протитуберкульозній санаторії помер десятого жовтня 1968 року Никифор-Дровняк-Криницький.

Зенон Л. Фецак

Десять щорічників "Українського музикознавства"

Василь Витвицький

У 1966 році появився в Києві перший український музикознавчий збірник, видання Академії наук та Міністерства культури УРСР. У 1975 році вийшов десятий. Разом це майже три тисячі сторінок задрукованих українськими музикознавчими матеріалами (величина кожного збірника приблизно 280 сторін). Наклад від початкової однієї тисячі після деяких коливань угору й униз зріс до 1 425.

Початки цього видання не були легкі. Свідчить про це факт, що перший збірник появився — російською мовою: *Украинское музыковедение*. Видання російською мовою праць українських музикознавців про українську музику, призначених для українських читачів, мусіло в останніх викликати здивування, якщо не опір. При тому у збірнику не витримано однієї настанови до цитат і назов: одні автори подали їх в українському оригіналі, інші в перекладі на російську мову. Перед очима читачів появились такі назви українських народних пісень, як "Ей, не дивитесь", або "Измена карие очи, измена" "Гей, не дивуйте" і Ой і зрада карі очі, зрада"). "Гомоніла Україна" з *Гайдамаків* Шевченка подано як "Клокотала Украина". Не менш дивне враження залишається в читача, коли йому подають листа Миколи Лисенка до Філарета Колесси не в оригіналі, а в російському перекладі. Відповідальні за появу щорічника завчасу зрозуміли усю недоречність такого видання і вже другий збірник, а за ним усі наступні появились українською мовою.

На протязі десяти років появи збірника склад його редакційної колегії не залишався незмінним. Головним редактором двох перших збірників був З. О. Дашак, наступних І. Ф. Ляшенко. З-поміж відомих музикознавців бачимо в складі колегії Миколу Гордійчука, який весь час виконує функцію заступника головного редактора, Онисію Шреєр-Ткаченко, Юлія Малишева, з композиторів — Миколу Дремлюгу. Інші члени, Катерина Майбурова, Всеволод Задерацький, відомі автори праць з історії російської музики. Є у складі редколегії й такі особи, праць чи статей яких нам зустрічати не доводилося.

У вступному слові редакційної колегії, надрукованому у першому збірнику сказано, що *Українське музикознавство* призначене не тільки для викладачів і студентів вищих та середніх музичних учбових

закладів, але й для композиторів, виконавців, музик-педагогів і широкого кола музичної громадськості. У відповідності до цього й тематика збірників широка й різноманітна. Її можна систематизувати в таких головних напрямках:

1. Історія української музики
2. Історія музики народів СРСР
3. Загальна історія музики
4. Теоретичні питання музичного мистецтва
5. Музична естетика
6. Ідеологічна проблематика в музичному мистецтві
7. Фолкльористика
8. Питання музичного виконавства
9. Музична педагогіка.

Поле, як бачимо, дуже широке, набагато ширше, ніж це прийнято в музикознавстві західноєвропейському чи американському.

Характер і розклад матеріалу в окремих щорічниках — зрозумілих причин — не дотримується згоди накиненого плану і штудного розмежування. Навпаки, деякі збірники концентруються на певному полі зацікавлення і дають цінні монотематичні дослідження. Так у першому збірнику (1966) слідне зацікавлення 19 століттям, особливо Миколою Лисенком, якому присвячено п'ять окремих статей. Там само стаття про музичну культуру Закарпаття в 19 столітті. Третій збірник (1968) присвячений майже в цілому українській музиці 20 сторіччя і містить статті про таких композиторів старшого і молодшого покоління, як Борис Лятошинський, Левко Ревуцький, Василь Барвінський, Пилип Козицький, Мирослав Скорик, Леонид Грабовський. У цьому ж томі й загальні праці з історії опери 20 століття, про фортепіяну творчість, про радянський педагогічний репертуар тощо. У шостому збірнику (1971) є особливо цінні статті й дослідження про розвиток української музичної культури в 16-18 сторіччях. Тут у центрі уваги Микола Дилецький, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель та їхні часи.

Цінні дослідження окремих аспектів творчості західноєвропейських, російських та інших композиторів, як Арканджельо Кореллі, Антоніо Вівальді, В. А. Моцарт, Людвик ван Бетговен, Кльод Дебюссі, Беля Барток, Михайло Глінка, Петро Чайковський, Сергій Рахманінов, Ігор Стравінський, Кароль Шимановський.

Порівняно надто мало знаходимо матеріалів, спрямованих на насвітлення питань музичної сьогочасності: світової й української. Цю прогалину тільки дуже малою мірою можуть виповнювати такі статті й передруки, як Ернста Кршенека *Лекції з дванадцятиногового контрапункту* з передмовою Леонида Грабовського (1969) чи Павла Гіндемита *Техніка і стиль* (1972).

Окрема царина збірників *Українського музикознавства* — це збагачення української музичної термінології. Особливо при трактуванні

суто теоретичних чи філософсько-естетичних проблем стало конечним, уточнити й усталити цілий ряд питань, зв'язаних з музичними термінами. За один із здобутків можна уважати введення слова "сольоспів", замість у багатьох випадках невідповідного терміну "романс".

Надмірне задивлення в російську культуру усіх видів притаманне сьогочасній науці й публіцистиці в Україні. Це річ відома. Більші чи менші сліди цього подибуємо й у статтях деяких авторів у збірниках *Українського музикознавства*. Проте, ми повинні окремо показати приклад — треба визнати єдиний — не тільки тенденційного, але й невірною наświetлення фактів у статті під назвою "Українська прогресивна критика другої половини 19 століття про творчість російських композиторів" (зб. 9, 1974). Автор (Р. Кулик) спритно вживає слово "український" не в національному значенні, а в чисто територіяльному, а далі за своїм уподобанням орудує такими термінами, як "національний", "вітчизняний", "прогресивний" та ін. Він збирає різні відгуки з російської преси, друкованої в Україні, і підносить їх як голоси "української критики". У добу, коли українська культура зазнавала брутальних ударів і обмежень з боку російського уряду, коли видавано заборони на вживання самої мови, в оцінці згаданого автора статті "кожна нова вистава, нове виконання творів російських композиторів стають великою подією в музичному житті України". Того роду фальшування історії треба рішуче засудити як наскрізь тенденційне і ненаукове.

На кінець цих міркувань варто пригадати одне критичне зауваження, яке на адресу українських музикознавців висловив композитор Андрій Штогаренко, він же голова Спілки композиторів України, членами якої є й музикознавці. У грудні 1973 року на пленумі правління Спілки, присвяченому музикознавству й музичній критиці, він сказав: "Недостатньо високий рівень музикознавчої думки є причиною того, що дуже мала кількість праць українських музикознавців виходить на всесоюзну арену. І це має свої негативні наслідки. (Взяти хоча б той факт, що українські музикознавці не змогли створити на високому професійному рівні збірки статей про стан музичної культури на Україні, яку замовило всесоюзне видавництво "Музыка")" (журнал *Музыка*, Київ, січень-лютий 1974, стор. 3).

Суть питання не в недостатньо високому рівні українського музикознавства. Справа тут у повному незацікавленні українською музикою з боку тих, які керують діями "всесоюзної арени". Щоб у цьому переконалися достатньо, вистачить приглянутися до кількох річників журналу *Советская музыка*.

Збираючи в одне всі враження, які в читача збірників У. М. вироблялися протягом цілого десятиліття, треба сказати, що вміщені в них праці, за винятком одної, згаданої вгорі, — є на належному рівні сьогочасного музикознавства. Вони прикметні повним знанням предмету, точністю дослідження і правильністю висновків. Десять

виданих досі збірників — це цінний і тривалий вклад в українську музикознавчу літературу, без якого ні сьогочасному, ні майбутньому дослідникові не обійтися.

Вікно в радянський театр

Валеріян Ревуцький

Українські театри, у тому числі й оперові, майже ніколи не з'являлися поза сателітними країнами Європи. Навіть кілька років тому, коли пересилали через радіо до Франції виставу з Київської опери, обрано для цього в українському перекладі... російську оперу Михайла Глінки *Руслан і Людмила*. Тим часом як Московський академічний театр опери і балету виступав у Європі й на терені США. На цей раз удруге (перший раз у Монреалі був 1967 року) на американський континент приїхав повний склад Великого московського театру за дирекцією Кирила Молчанова.

Зрозуміло, що бажання побачити оперову виставу цього театру по 34 роках перерви було величезне. Нуртували думки, чого досягнув цей театр за останній час. Припускалося, що на постави цього театру в США партія і уряд не будуть ощаджувати на матеріяльних витратах і до складу солістів (крім основної трупи) можуть запросити співаків з інших оперових театрів, включно з республіканськими.

Автор мав щастя потрапити на першу виставу опери М. Мусоргського *Борис Годунов* 25 червня минулого року. Ідучи на виставу цієї найбільш знаної в світі російської опери, я пригадував численних солістів, яких чув раніше: відомого українського оперового співака Михайла Донця, виконання якого партії Бориса викликало овації; відомого ленінградського баса-баритона Павла Андреева, що, крім партії Бориса, вславився виконанням партії Петра I в опері Альберта Лортцінга *Цар і теля*; баса Григорія Пирогова (старшого), а потім у виставі Великого театру його знаменитого брата Олександра в цій самій партії. На жаль, автор вже не чув у партії Бориса Федора Шаляпіна.

Та не тільки ці партії Бориса. І досі в уяві стоїть, як живий, образ князя Шуйського в цій опері у виконанні Натана Летичевського (Київська опера). Не маючи великого голосу, цей співак уславився своїм бездоганним сценічним талантом. А Олександр Колодуб у партії Юродивого... А поза Київською оперою образ Бориса Годунова в драмі О. Пушкіна, у виставі Театру ім. Франка 1937 року, ролю якого виконував Юрій Шумський... А монолог Бориса в концертах знаного камерного співака Анатолія Доливо-Соботницького...

Так думалося, йдучи на виставу. Але сталося дещо інакше. Американська преса зустріла виставу *Бориса Годунова* скоріше

негативно, ніж позитивно. Редактор *Нового руського слова* А. Сєдих писав у суперлятивих і обмежився тільки дрібними критичними заувагами. Звичайно, для американського слухача вистави театру були цікаві, проте крім нечисленної групи "ентузіястів" всього радянського, аудиторія слухачів залишила залю Метрополітенської опери відразу ж після того, як упала остання куртина...

Автор не є фаховим музикознавцем, щоб проаналізувати деталі музичної частини вистави. Щодо декоративної частини, то в ній було зроблено усе, щоб вразити око американського глядача. Але поставимо справу інакше, з погляду перспективи часу. Чи вистава *Бориса Годунова* ілюструє досягнення російського оперового мистецтва за останні тридцять чотири роки? У порівнянні з тим, що було перед 1941 роком? Навіть з тим, що було до першої світової війни?

Як говорилося раніше, авторів не довелося слухати Шаляпіна. Але пощастило слухати його великих сучасників, що починали свою кар'єру майже одночасно з ним: тенора Леоніда Собінова (однією з кращих його партій був Льюенгрін, яку він співав і українською мовою; Антоніну Нежданову, родом з Одещини, що, поруч з діяльністю в опері, співала часто і в концертах, виконувала твори й українських композиторів; вихованця Київської музичної школи баритона Михайла Бочарова; баса Володимира Касторського, якого вважали найбільшим суперником Шаляпіна, і багато інших... Перед другою світовою війною довелося чути таких майстрів у Великому театрі, як згаданий Олександр Пирогов, тенор Георгій Нелепп, меццо-сопрано Надія Обухова, а в Ленінграді меццо-сопрано Софія Преображенська, бас Павло Журавленко та інші...

Слухаючи тепер у виставі таких співаків у головних партіях, як Борис (Євген Нестеренко), Самозванець (Володимир Атлантов) чи Марина (Олена Образцова), відразу стверджуєш, що з вокального погляду вони значно поступаються перед О. Пироговим чи П. Журавленком, Г. Нелеппом, Н. Обуховою чи С. Преображенською. І це в центральному театрі, можливості якого великі. Чому назовну партію Бориса дано співати Є. Нестеренкові (співакові з звичайним вокальним матеріалом), коли в трупі присутній бас Олександр Огнівцев, що вже створив собі ім'я доброго вокаліста поза межами Радянського Союзу? У багатьох солістів у виставі голоси настільки слабкі, що їх дуже легко заглушує оркестра, а окремі винятки (наприклад, Ніна Григор'єва — нянька) — рідкі.

Падіння вокалу солістів супроводить брак чіткості стилю у виставі. Сам директор К. Молчанов зазначав, що ідея була об'єднати традиції Шаляпіна й К. Станіславського. Як можна об'єднати ці два різні стилі? З численної літератури про Ф. Шаляпіна відомо, якого великого значення надавав цей майстер пластичності, рухові поруч з найкращим подаванням звуку у кожній фразі. Це було велике експресивне

мистецтво. Станіславський же, навпаки, прямував до внутрішньої правдоподібності людських чуттів.

Опера — жанр умовний, і в ній перевага по стороні мистецтва Шаляпіна. Вона потребує величезної експресії чуттів. Сучасна вистава наочно показала, як дослівне наслідування системи Станіславського в опері приводить до невдачі. Для прикладу, Є. Нестеренко провадить сцену марення Бориса перед привидом убитого Дмитра, лише сидячи в кріслі. Повний брак руху у співака. Рух передано не ним, а рухом куртини у вікні палати Бориса. Той самий брак експресії рухів і в сцені смерті Бориса.

Стильове обличчя вистави *Борис Годунов* губиться в еkleктизмі. З одного боку, майже зведення окремих моментів до символіки, а з другого — звичайний натуралізм. Так, наприклад, у сцені перед собором Василя Блаженного нерухома постать людини в правому куті авансцени імітує ніби розп'ятого на хресті, що символізує розп'ятий народ. Реакція натовпу на слова Юродивого про Бориса, що зарізав малого царевича, або його ж слова, що неможливо молитися за царя-Грода, дана режисером з сильною експресією; а декорації цієї сцени вирішені в ряді натуралістичних деталей. Такі ж деталі в сценах коронації, в сцені в корчмі на литовському кордоні, а особливо в сцені біля фонтану в польському акті. Можливо, простору для всіх численних статуй у цій сцені більше у Великому театрі, ніж у Метрополітенській опері, але їх нагромадження в обговорюваній виставі перешкоджає провести широко сцену польонезу.

Директор Молчанов зауважив, що вистава *Бориса Годунова* в їх театрі — традиційна. Як слідувати за традицією, то треба суворо слідувати й за історією. Борис помер, і його син Федір прямує від тіла батька до трону, але князь Шуйський не пускає його. Режисерська мізансцена в даному випадку йде супроти історичної правди й руйнує традицію. Друге. За часів Бориса Годунова релігія була величезною силою. Режисер "змазав" релігійний кольорит і в сцені "калик перехожих" у пролозі, і в появі священно-служителів, що в кінці сцени смерті Бориса мали б давати причастя умирущому, вилучено цілковито й усю сцену Марини з католицьким єзуїтом Рангоні. Натомість додержано дрібних натуралістичних деталей, як хрещення двома пальцями тощо.

Відомий російський поет Борис Пастернак зауважив, що в Радянському Союзі відбувається втеча мистецтва від дійсності *життя*. Понад усякий сумнів цей процес яскраво посилюється останніми десятиліттями. Це можна простежити і на виставі *Бориса Годунова*. Коли співаки-вокалісти доби Шаляпіна були винайковими майстрами оперового мистецтва у Великому театрі, то дещо зменшення калібру принесли майстри того ж театру перед 1941 роком, але все таки вони були відмінними творцями. Теперішня вистава, коли говорити про кращих вокалістів (Атлантов, Образцова), виявляє тільки пересічний

рівень співаків, а особливо вони програють, коли їх рівняти з солістами Метрополітенської опери.

Знизилася, а то й затушувалася стилістика оперової вистави, прийшов на сцену еклектизм. Відкинувши експресіонізм, оперова вистава (у випадку *Бориса Годунова*) обернулася на помпезне натуралістичне видовище, сильно прикрашене символізмом. Наявність двох протилежних стилів не вдалося перебороти режисерові Леонидові Баратову. Втрачено й об'єктивність режисерського тлумачення перед історією. У більшій мірі, ніж у *Борисі Годунові*, це явище спостеріг критик *Нью-Йорк Таймс*-у Гарольд Шенберг, аналізуючи показану пізніше цим же театром оперу Сергія Прокоф'єва *Війна і мир*, зауваживши, що генералів навколо Наполеона показано в пляні рутинової музичної комедії для контрасту з почуттям власної гідності у помічників російського фельдмаршала Кутузова.

Сценічна історія *Бориса Годунова* у Великому театрі розпочинається від 1888 року, *Війну і мир* поставлено 1959 року, а показану теж у Метрополітенській опері *Зорі тут тихі* директором театру К. Молчанова (про ескадрон жінок у останній війні проти німців) лише цього року. Як зазначала українська радянська преса, вистава цієї опери "прийнята слухачем з великим ентузіазмом, а на конкурсі-фестивалі *Московська театральна весна* їй присуджено першу премію".

Лібретто *Бориса Годунова* має цільність, у *Віїні і мирі* відразу впадає в око, що оперу фактично розподілено на дві частини: одна з них про похід Наполеона та опір людности, а друга про аристократію Москви на чолі з Андрієм Волконським та Наталією Ростовою. Щодо опери *Зорі тут тихі*, то американська критика писала: "Можливо, ця вистава щось значить більше для Радянського Союзу, ніж для нас. Але без поєднання партитури з деякими характеристиками неможливо бути влученим в якийнебудь з них, навіть тоді, коли хтось зустрічає свою смерть, послизнувшись у трясовиння на болоті".¹

Борис Годунов як опера М. Мусоргського виграє, коли її порівнювати з відомою драмою О. Пушкіна. *Війна і мир* свідчить про повну недоречність відтворення в цьому жанрі знаменитого роману Л. Толстого. Навіть коли вона створена Прокоф'євим. *Зорі тут тихі* (до речі, виставлена до 200-річчя Великого театру), як писала американська критика, — "паштет з Шостаковича, Сібеліюса, Берга, Е. Бернштейна, С. Сондгайма".²

В чому ж основна причина "втечі мистецтва" в радянському оперовому мистецтві, та й не тільки в ньому? Ізольованість від кращих педагогічних шкіл мистецтва вокалу в Європі — причина падіння його в Радянському Союзі. Як відомо, багато європейських педагогів-вокалістів працювало до першої світової війни по головних містах

1. *Daily News*, New York, July 14, 1975.

2. Там само.

царської Росії. Деякі з них ще працювали на терені Радянського Союзу і після першої світової війни. Але не тільки це. Про найголовніше найкраще відповів у своєму есеї *Моя країна і світ* акад. Андрій Сахаров, що "відхід ресурсів для військової та партійно-бюрократичної еліти має спустошуючий ефект у мистецтві й гуманітарних науках".

У поклоні Дмитрові Бортнянському

Роман Савицький

Діяльність Дмитра Бортнянського (1751-1825) — українського композитора й диригента, має особливе значення для культури європейського сходу. Церковна музика цього майстра стала завершенням уже багатого тоді українського поліфонічного жанру і мала вплив на всю Східню Європу: його ж інструментальні сонати, симфонія і, врешті, опери стали зразками класичного стилю для пізнішої світської музики.

У 1975 році минуло 150 років від смерти Д. Бортнянського, а 1976 року виповнюється 225 літ від його народження. Українське суспільство США й Канади вшанувало ці дві річниці урочистими концертами, статтями про творчість композитора та новими публікаціями його спадщини. Приєднуючись до поклону "руському Палестрині", подаємо різні вияви відзначення Д. Бортнянського за останній час.

Концерти, доповіді

Нью-Йорк, 2 лютого 1975, зала "Тавн Гол". Концерт Ганни Колесник, мецо-сопрано, при акомпаньяменті Володимира Ратушного (фортепіано). У програмі арії з опер Бортнянського *Алкід*, *Син суперник*, твори М. Березовського, А. Веделя та ін. Програма була повторена в Торонто і в інших містах.

Детройт, 15 лютого 1975, Культурно-громадський клуб. Доповідь музикознавця Василя Витвицького, з музичними ілюстраціями.

Детройт, 9 жовтня 1975, радіопересилання станції WMZK-FM. Програма в річницю смерті Бортнянського, підготована Василем Витвицьким, музичним керівником українських пересилань цього радіо.

Детройт, 12 грудня 1975, Український музичний інститут Америки. Концерт школи в Детройті. У програмі серед іншого фортепіанові твори Бортнянського: рондо C-dur, сонати C-dur та B-dur. Слово про Д. Бортнянського виголосив музикознавець Богдан Кушнір.

Спрінг Велі, Нью-Йорк, 7 грудня 1975. Українська католицька церква св. Петра і Павла. Концерт української релігійної музики для американської публіки у виконанні місцевого мішаного хору під диригуванням Олега Волянського. У програмі: інформаційні доповіді

про Д. Бортнянського англійською й українською мовами та його твори *Іже херувими, Хваліте, Під Твою милість, Блажен муж*, та інше.

Вінніпег, 3 січня 1976, зала "Століття". Український симфонічний концерт пам'яті Д. Бортнянського у виконанні Симфонічної оркестри Вінніпегу (диригент П'єро Гамба) та Хору ім. О. Кошиця (диригент Володимир Климов). Пояснення програми: Я. Семчишин. У програмі концерту: вінок українських колядок і щедрівок, оркестрованих Віктором Дейвісом, церковні композиції Олександра Кошиця, вибрані твори Генделя й Баха і прем'єра Концерту ч. 33 Д. Бортнянського (за інструментацією П. Гамби) у виконанні хору, солістів й оркестри. Музичні критики, Рональд Гібсон, (*Вінніпег Фрі Прес*) і Браєн Ричардсон (*Вінніпег Трібюн*, 5 січня) дали фахову оцінку концерту, під-

кресливши, що музичні імпрези такого рівня збагачують культурне життя багатокультурної Канади.

Філадельфія, 11 січня 1976, Літературно-мистецький клуб під проєкторатом УККА. Концерт на пошану Д. Бортнянського. У програмі: концерти Бортнянського *Воспойте Господеві, Блажен муж* у виконанні мішаного хору "Кобзар" (диригент Роксоляна Гарасимович), квінтет С-dur Бортнянського і фортепіянові твори Антона Рудницького у виконанні автора й ін. Доповідь "Д. Бортнянський — блискуча музична постать" виголосив музикознавець Андрій Шуль.

Видання і праці

У Канаді появилoся нове видання: Дмитро Бортнянський, 35 концертів. *Духовні твори*, том I. Ювілейне видання у 150-річчя смерті 1825-1975. Видав Д. Ковч, Торонто, 1974, 289 стор.

Ще 1971 року була закінчена докторська дисертація музикознавця Андрія Шуля п. з. "Історична і теоретична макроаналіза хорової стилістики в 35 однокорових духовних концертах Бортнянського". Із новіших статей про життя і творчість цього композитора помітний огляд його праці Осипа Залеського (*Свобода*, 3 жовтня 1975) і джерельна стаття В. Вигвицького (*Нові дні*, жовтень 1975, з портретом Бортнянського на обгортці журналу).

Український англомовний журнал *Форум* (США, ч. 31, весна 1976) надрукував статтю про Бортнянського Андрія Григоровича. Ілюстрації включають портрети композитора, заголовну сторінку лібретта опери *Креонт* (друк з нагоди Венецької вистави 1776) і першу сторінку Сонати для гарпсікорду (автограф, 1784).

За останні роки у Радянському Союзі появилися нові звукозаписи та дослідження творчості Д. Бортнянського. Крім позитивних рис цього факту, треба зазначити, що в цих нових виданнях ідентичність композитора та його творчості (з мотивів позамузичних) підпадає часто методам русифікації. Досі немає монографії, яка вичерпно насвітлила б життя і багатосторонню працю Д. Бортнянського та її сліди в музичних традиціях Заходу.

Д. БОРТНЯНСЬКИЙ І ЙОГО ДОБА В МУЗИКОЗНАВЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЗАХОДУ

Творчість Д. Бортнянського ввійшла певною мірою у музичне життя деяких країн Заходу, в тому числі й США. Це підтверджує зібраний доволі великий нотний матеріал у перекладах чи переробці англійською мовою, друкований від багатьох років в американських шкільних підручниках, у хоральних збірниках та в співанниках протестантських церков. Про це появилася нотатка А. Сан у щоденнику *Новое русское слово* від 10 квітня 1976, у якій автор інформує, що твори

Бортнянського були відомі в Америці ще в сімдесятих роках минулого сторіччя, коли до США приїжджав з концертами хор Агренева Славянського.

Рівночасно можна ствердити, що з усіх українських композиторів саме Д. Бортнянський найчастіше виступає у музикознавчих джерелах Європи й Америки (перевищуючи в цьому навіть М. Лисенка). У тій дійсно багатій літературі загальне визнання заслуг цього музики чергується із плутанням його національності або й зовсім однобічним наświetленням його музичного стилю (традиційно-типове означення "російський Палестріна"). Це вислід довголітнього посилення на російські джерела, більшість яких не визнавала українського характеру творчості Д. Бортнянського і приписувала його діяльність виключно російській культурі. Проте як в російських, так в західних джерелах бували більш об'єктивні відомості про значення Д. Бортнянського. Зупинимося коротко на останніх.

Одно з давніших видань *The New Encyclopedia of Music and Musicians* edited by Waldo S. Pratt (Нью-Йорк, 1924) в окремому гаслі про Д. Бортнянського подає що це "важливий український композитор... який ввів великі реформи у систему російської церковної музики, заклавши традиції, які дали вагомні наслідки у пізніших часах". Чеський довідник *Pazdirtáv Hudebni Slovník Naučný, II Část osobní*, red. Gracian Černušák a Vladislav Helfert (Брно, 1937) називає Бортнянського "українським композитором" і подає низку його досягнень у церковній та світській музиці. *Slavonic Encyclopedia* edited by Joseph S. Roucek (Нью-Йорк, 1949; другий наклад 1969) зазначає, що Бортнянський "найбільший український композитор духовної музики і реформатор церковного співу".

Дискографію, точніше спис звукозаписів творів Бортнянського церковно-слов'янською та окремо німецькою мовами подає *The Gramophone Shop Encyclopedia of Recorded Music* (3 вид, Нью-Йорк, 1948), назвавши його "українським композитором, що творив опери та церковні твори".

У багатотомній італійській *Enciclopedia dello Spettacolo* (Рим, 1959) є гасло про "українського композитора" Бортнянського, в якому особливо докладно описано його оперну творчість включно із датами та місцями поодиноких вистав. Із загальних європейських енциклопедій *Grand Larousse Encyclopedique* (Париж, 1960-64, 10 тт.) пише про Бортнянського як про українця. Новіше видання, поширене до 20 тт. (Париж, 1970), ногує Бортнянського як "українського композитора... диригента царської капелі та представника хорового стилю акапеля". Подібно пише *International Cyclopedia of Music and Musicians*, Editor, Tenth Edition — Bruce Bohle (Нью-Йорк, Лондон, 1975).

При цій нагоді варто б згадати що всі згадані лексикони містять чимало матеріалу про інших українських музик.

У числі за жовтень 1970 американський журнал *High Fidelity*,

присвячений звукозаписам, надрукував рецензію Р. Д. Даррелл на нову платівку творів Бортнянського, М. Березовського та Веделя радянського випуску. (Ця рецензія ввійшла до річника платівкових оглядів п. з. *The Sixteenth High Fidelity Records in Review; 1971 Edition*. Great Barrington, Massachusetts).

Згадана платівка фірми "Мелодия" була перевидана на Заході компанією Angel під назвою *Російська хорова музика 18 століття*, при чому в англomовних поясненнях читаємо, що "Березовський, Бортнянський і Ведель, найвизначніші представники хорового мистецтва при кінці 18 століття, писали хорові твори, багаті виразом та настроєм співчуття... Вплив тих музик приніс добу більш театрального і романтичного жанру. Співаків тоді рекрутували з-поза Росії, а найкращі голоси надходили з України... Царська придворна капеля в Петербурзі набула надзвичайного мистецького значення і стала широко відомою. Чимало музик, які приїжджали до Петербургу, між ними Шуман та Ліст, були особливо вражені українськими басами (капелі), а Берліоз високо цинив весь цей ансамбль за загальну взірцевість". Автор статті далі описує життя й діяльність Бортнянського, Березовського і Веделя, при чому підкреслює їх українськість та впливи народних інтонацій України на їх професійну творчість.

Про українські впливи на розвій культурного життя Росії, зокрема музики, починаючи з 17 століття, писав російський знавець культури Павло Мілюков, праця якого появилася друком в англійському перекладі у Філадельфії (1943) п. з. *Outlines of Russian Culture, Part III; Architecture, Painting and Music* (University of Pennsylvania Press). На стор. 103 читаємо: "Через неосвіченість та недорозвиненість у другій половині 17 століття Росія мусіла набути від Заходу лінійну нотну систему та поліфонічний хоровий спів. Таке оновлення прихотило в Москву через Київ... знаємо також, що всі тодішні впливи у літературі та в архітектурі йшли саме тою дорогою". Автор наводить приклади і зупиняється на діяльності київського теоретика й композитора Миколи Дилецького в Росії.

Українські впливи на музичне життя Росії від 17 століття до часів Бортнянського і далі були вже темою праць музикознавців Павла Маценка, Зіновія Лиська, Мирослава Антоновича та інших. Особлива цінність тих робіт полягає у їх використанні не так давніших українських авторів, як саме російських та чимало інших чужомовних джерел, отже, голосів, яким критика не могла б закинути прихильність до української сторони.

Таким доволі об'єктивним голосом є книжка англійського музиколога Альфреда Свана п. з. *Russian Music and Its Sources in Chant and Folk-Song* (Нью-Йорк, 1973). На підставі німецьких, англійських і частинно російських джерел автор описує діяльність у Росії таких українських музик, як Степан Бишковський, Гаврило Головня, Микола Дилецький, Василь Трутовський та ін. У розділі про царську придворну

капелю читаємо про імпортування співаків (стор. 53): "Так склалося, що найбільш феноменальні голоси знайдено в Малоросії, або Україні — на Київщині та Полтавщині; це мало дуже важливе політичне значення, бо Росія анексувала цю територію в 1652 році [тут помилка в даті — Р. С.] і дуже бажала встановити з нею тісніший зв'язок. Чи то з політичних цілей [Росії — Р. С.], чи з причини дійсного музичного обдарування і чару українців 18 століття представляє цілу низку українських музичних особистостей, які, піднісшись до казкових висот мистецтва, збагатили історичний профіль Росії.

"Царська капеля була залита українцями, або малоросіянами, як їх передше називали. Хористів-хлопців вчили докладно, перше дома, а відтак в Італії. Відзначившись у Венеції або в Міляні, ці хлопці повертались і посідали високі становища в музичному житті їх країни. [Автор має на думці Росію — Р. С.]. Сучасник Олексія Розумовського, співак капелі Марко Полторацький, виступив уперше в італійській опері у 1750 році. Він швидко піднісся до становища мистецького керівника капелі. На його місце прийшов пізніше Дмитро Бортнянський — найбільш прославлена особистість російської музики 18 століття, в якому італійсько-російський стиль знайшов найдосконаліше втілення. Між іншими українцями, які відіграли важливу роль в утворенні історії російської церковної музики, були Березовський і Ведель".

Хоч із таким визначенням стилю Д. Бортнянського погодитися не можна, треба визнати, що саме закінчення попереднього уступу, як і матеріал, цитований раніше, становить уже додатний поворот у музикознавчих джерелах Заходу.

Дмитро Бортнянський та його сучасники винесли з України типово сильний музичний талант і призначення творити нові цінності в музичному мистецтві. І в цьому вони завершували довгий попередній рух, вписавши свої прізвища у фундамент музичного Петербургу, та інших міст, штовхали музику Росії вперед і в значній мірі вможливили здобутки цієї музики за доби романтизму. При цьому треба постійно усвідомлювати, що на творчості Бортнянського та інших згаданих музик сильно заважила українська духовість. Без визнання цього факту та його об'єктивного вивчення неможливо з'ясувати стиль чи діяльність поодиноких творців та повнотою відтворити культурні процеси їх доби.

Церковне мистецтво Лемківщини

Кармазин-Каковський, В., МИСТЕЦТВО ЛЕМКІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ. Праці філософічно-гуманістичного факультету, т. XII. Ред. С. Гординський. Рим: в-ння Українського католицького університету ім св. Климента, 1975. 308 стор.

Про лемківські церкви написано вже багато праць, але докладної монографії ще таки немає. Досі збережені церкви ці під сьогодишню пору залишилися поза межами УРСР, переважно в границях Польщі. Українське населення з тих теренів переселене в дальші райони Польщі, на "земі одзискане", а деякі виїхали до УРСР. Церкви залишилися напризволяще, руйнуються, і з браку догляду прискорюють руйнування не лише дощі, морози, вітри, але й рослинність, яка вдирається в нутро церков, роз'їдають її різні паразити у вигляді комах, а то й у людській подобі.

"Мода" на ікони загнала спекулянтів у ці сторони для грабунку. Багато церковного улаштування забрали працівники "мистецтва", вислані державою для збирання старих пам'яток. Мала частина з того опинилася в музеї в Сяноці, а понад 1000 ікон на складі в Ланцуті, які дотепер лежали як старий непотріб. Тепер почали їх розглядати (але як довго ця акція потриває: чейже це не на користь ні господарям, ні їх східнім сусідам!) і реставрувати.

Реставруючи їх, побачили, що багато є "перемальованих" або "домальованих" ікон. Відділяючи верхні верстви фарби, знаходять під ними чудові зразки XV-XVI ст. Розуміється, всі ці ікони виставляються по різних музеях і виставках, як ікони польські. Рівночасно є намагання довести, що це не самотутнє мистецтво українського населення чи на ньому слідний вплив київських, львівських майстрів, а що тут наявні великі впливи польського мистецтва.

Церкви розвалюються, в них є ще багато мистецьких пам'яток, але влада не дуже радо бачить, як до розвалених церков наближаються відвідувачі, не лише для того, щоб "щось" узяти, але хоча б фотографувати. Бож усюди пишеться про глибоке розуміння мистецтва, про охорону пам'яток.

У минулому році державна страхова установа відмовила всім церквам у Ряшівському воєводстві (нині, за найновішим адміністративним поділом, воєводства: Новий Санч, Коросно, Перемишль, Замость), себто на теренах, де є лемківські церкви, забезпечення від вогню, про що все населення мали повідомити священники. Так, нагло і несподівано (без викриття підпалювача) почали горіти лемківські церкви.

Пропонована книжка є важлива не лише тим, що в ній докладно описана архітектура лемківських церков, але в ній вміщено 843 знятки цих церков. На знятках бачимо дуже докладно, як "консервуються" ці пам'ятки мистецтва. Коли церкву передано в користування римокатоликам, іконостас або викинено, або посунуено в дещо зміненій формі під задню стіну, за престол.

Ось дерев'яна церква в селі Улюч (1510); зверху ніби все гаразд, усередині ікони з іконостасу поздирані, стінописи затираються. З якогось часу ходить уперта чутка, що ця церква вже також згоріла. Церква ця й її ікони з стінописами були виконані відомою родиною народних мистців Мазуриків.

Церква в Старому Селі Любачівського повіту заросла деревами і бур'яном, розвалюється, права прибудова, як і стіна від вівтаря, зовсім розвалилися. У бабинці на стінах помітний стінопис, долівка завалена румовищем, дерев'яна підлога здерта. Також майже знищена церква в селі Брусно Нове Любачівського повіту (1720). Зникає стінний розпис і понижене не лише природним занепадом нутро церкви в селі Стубієнко Ярославського повіту; вона з першої половини 18 віку.

Маємо знятку церкви села Крампна повіту Ясло (1782). Ця церква є в рихтуванні. Чи саме населення власним коштом, чи держава її відновлює — важко сказати. А що з нею буде після відновлення: буде віддана римокатоликам під костьол? кіно? музей? — годі передбачити. У селі Чарне Горлицького повіту є дві церкви, одна з 1789, друга старша. Ця друга — цілковита руїна, ніхто нею не цікавиться. У стадії повної руїни церква в селі Трійця, повіт Устрики Долішні (1792); те ж саме в селі Билична, повіт Горлиці (1792). Стара занедбана церква в селі Коросно, повіт Устрики Долішні, тепер у стадії перебудови її на клуб. Друга церква з 1799 року в тому ж селі у стані руїни. Бачимо і муровані церкви з 19 віку у стані великого занедбання, як в Одреховій, Тернаві Гірній. У книжці показано на кількох знятках розпис стін дерев'яної церкви з 1834 року в селі Мошанець. Шкода, що не можна було його зняти в кольорах: не лише з огляду на те, що так немилосердно сьогодні нищиться все українське, але навіть з погляду чисто мистецького. У селі Боргне в дерев'яній церкві з 1842 року, на стіні якої чудовий розпис — Страшний суд, нині влаштовано склад. Подібної долі зазнала і дерев'яна церква в селі Олешичі. Розсипається і мурована церква (1939) в селі Бірча (повіт Перемишль). Це для орієнтації лише кілька випадкових прикладів.

Лемківські церкви цікаві тим, що мають багато архаїчних рис, у них додержано основної традиції найбільш поширеного на Україні типу народних церков, розвинених з трикамерних сільських хат, — трирубних.

Характеристична для лемківських церков — градація веж від найвищої над дзвіницею до найнижчої над вівтарем, з крім того, більша, ніж в інших місцевостях України, композиційна різноманітність. Церкви

як правило розміщені серед чудових красвидів. Лемківський декор церков, щирий, часто навіть наївний до дитячої безпосередности, зігрітий емоціями, які надають тієї мальовничости, в якій у 17-18 віках чудово поєднувалося своє власне бажання робити твори живими, здатними опоетизувати життя, з своєрідною інтерпретацією барокового стилю. На Засянні, особливо в українських дерев'яних церквах лемківського типу, синтеза традиційних форм місцевої народної архітектури з формами і декоративними мотивами, навіяними стилем барокко, проявилася в досить своєрідній інтерпретації. Порівнюючи три типи українських дерев'яних церков — гуцульський, бойківський і лемківський, можна ствердити, що цей останній посідає чи не перше місце щодо неповторної вигадливости та мальовничости кожного окремого задуму церковної будівлі.

У першому розділі праці подано мистецьку класифікацію пам'яток народного церковного будівництва по всій Україні, зокрема ж у Карпатах, заселених гуцулами, бойками і лемками. Подано також класифікацію пам'яток на Підкарпатті і Закарпатті. Найдокладніше скласифіковано ті будівлі, що розташовані на Надсянні. Вони й подані в цій праці та проаналізовані в хронологічній послідовності. У шістьох наступних розділах подано загальну характеристику, аналізу композиції, а також визначено риси національної самобутности, переважно на дерев'яних церквах Надсяння.

У восьмому розділі на виділених зразках, типових для Лемківщини, автор зупиняється ще раз, щоб яскравіше підкреслити загальноукраїнські і специфічно льокальні лемківські мистецькі традиції в церковному будівництві. В останньому розділі автор подає також мистецьку оцінку найцінніших пам'яток Надсяння, які, за словами автора, мають загальносвітове значення.

Дарія Сіак

З діяльності Луки Мишуги

Придаткевич, Роман. "Д-р Лука Мишуга і українська музика в Америці", у зб. ЛУКА МИШУГА. Зредагував Антін Драган. Джерсі Сіті: в-во "Свобода", 1973, стор. 173-193.

Ілюстрована стаття сьогочасного композитора, скрипаля й педагога Р. Придаткевича є в значній мірі автобіографічною, бо подає низку особистих спогадів автора з його довголітньої й безпосередньої участі в українсько-американському музичному житті. У 1920-30-их роках, коли українське суспільство в США потребувало нового професійного підходу у різних ділянках мистецтва, Р. Придаткевич був співзасновником (разом з М. Гайворонським) і керівником Української

консерваторії в Нью-Йорку, організатором Українського тріо і Т-ва приятелів української музики в Нью-Йорку (разом з Г. Павловським).

Чимало таких досягнень реалізовано при активній підтримці Луки Мишуги. Автор змальовує культурний клімат, в якому виростав ще в Європі Л. Мишуга під опікою свого дядька, визначного тенора Олександра Мишуги. Р. Придаткевич твердить, що власне завдяки цьому вихованню Л. Мишуга пізніше працював в Америці за заповітом свого великого дядька, спричиняючи загальне культурне поживлення як меценат. Автор характеризує при тому Л. Мишугу як людину великої особистої культури, яка силою своїх знань і позиції була в проводі культурного життя і при цьому була толерантна до поглядів інших.

Лука Мишуга був "справжнім любителем музики, багато про музичне мистецтво читав та передумував". Як співредактор, а згодом як головний редактор *Свободи*, він сприяв українській мистецькій, а зокрема музичній активності, а своїми статтями намагався взагалі підвищувати рівень духовости української людини.

У статті чимало відомостей про зв'язки Л. Мишуги і його ставлення до діяльності таких музик, як Олександр Кошиць, Михайло Гайворонський, Павло Печеніга-Углицький та ін. Стаття Р. Придаткевича цінна власне тим, що обговорює відносно недавній період життя в Америці, зокрема 1930-40-і роки, час, про який О. Кошиць чи Углицький майже не залишили докладніших власних спостережень.

Трапляються в статті місця з таких чи інших причин не договорені або неясні, як, наприклад, відомість про Бенджаміна Джільї, який свого часу проєктував включити українські сольоспіви у свій репертуар, та не зробив цього через відсутність нотного матеріалу. Сучасному поколінню важко зрозуміти, як для співака такої міри, як Джільї, в 1940-их роках, отже, тоді, коли вокальна література була вже доступна, хоча б із самих видань в Америці, неможливо було дістати бодай десяток вартісних пісень, з яких соліст міг вибрати хай 2-3.

У характеристиці поодиноких музик і їх взаємної співпраці Р. Придаткевич подає й не надто позитивні риси, проте у таких випадках автор з-за делікатности не згадує осіб поіменно. Саме й тому його стаття, написана ще 1955 року, коли пам'ять про деякі події була надто свіжою, могла б мати сьогодні відповідні доповнення, зроблені із спокійнішою, з дальшої перспективи настановою. Сам же Лука Мишуга влучно зауважив, як подає автор, що правда, хоч у початках неприсмна, очищує атмосферу, пильнує ходу подій та навертає їх на правильну путь.

Роман Савицький

Міжнародна хроніка

Адріян Каратницький

■

Нью-Йорк Таймс від 20 вересня повідомляє в репортажі Дейвіда Шиплера, що В. Авверел Гарріман, дорадник демократичного кандидата на президента Джіммі Картера, намагався в'яснити радянському верховоді Леонидові Брежневу процедуру американської виборчої кампанії та заспокоїти його щодо "антирадянських заяв кандидатів". Гарріман, пише кореспондент Шиплер, відбув зустріч з Л. Брежневим у Кремлі й опісля заявив, що Брежнев "пригнічений антирадянськими й антидетантськими настроями, що виявляються тепер під час виборчої кампанії, як також неспроможністю дійти до порозуміння про обмеження стратегічної атомової зброї". Гарріман думає, що, хоч йому не пощастило вповні в'яснити Брежневу різницю між заявами під час виборчої кампанії і практичним веденням американської політики, то все ж таки "Брежнев принаймні до деякої міри заспокоївся".

■

Як ми повідомляли в попередніх числах, заходи в оборону Валентина Мороза набрали широкого міжнародного розголосу та, мабуть, врятували українського історика від запроторення у психіатричну спецлікарню.

Норвезька преса також широко повідомляла про становище Мороза. Часопис *ВГ* від 25 травня помістив велику статтю про Мороза та русифікаційну політику Москви п. н. "Його об'являють божевільним за те, що він хоче бути українцем". Того дня багатотиражний норвезький щоденник *Дабладет*, який виходить в Осльо, помістив статтю Йогана Фогта, колишнього члена норвезької компартії, про ув'язненого українського історика. 25 травня Фогт і д-р Микола Радейко повідомляли про справу Мороза на норвезькій радіопередачі. 4 червня заходи норвезьких психіатрів в оборону Мороза були темою статті, яка появилася на першій сторінці щоденника *Дабладет*.

■

Німецький щоденник *Ді Вельт* від 11 серпня помістив статтю колишнього радянського політв'язня Йосифа Мішенера про Владимира Буковського. Мішенер пише про знущання над Буковським, про його виступи в оборону політв'язнів у СРСР та про загрозу для життя

Буковського. Автор заявляє, що "не легко писати про Буковського, бо навіть тоді, коли його ім'я відоме по цілому світі, він гине у Владимирській тюрмі".

■

24 серпня ц. р. Сенатська комісія для закордонних справ у США, очолювана демократичним сенатором Джоном Спаркманом з Алабами, схвалила резолюцію в оборону Валентина Мороза. 25 серпня резолюція, яка вимагає, щоб президент Форд виступив офіційно в оборону В. Мороза, була переголосована й переслана до Білого Дому на руки президента. Резолюцію запропонували сенатори Тефт, Біалл, Баклі, Грифін, Гомфрі, Матаяс, Рібікофф, Мондейл та інші. Як відомо, сен. Мондейл є кандидатом Демократичної партії на пост віцепрезидента США.

■

Лондонський щоденник *Обсервер* від 29 серпня повідомляє про суд над членами чеської вокально-інструментальної групи "Пластичний народ всесвіту". Одна з пісень групи кінчається коментарем про теперішній уряд Чехо-Словаччини:

"Вони бояться правди.

Вони бояться волі.

Вони бояться демократії.

Вони бояться Деклярації людських прав.

Вони бояться соціалізму.

То чому, до дідька, МИ боїмося ЙХ".

ПОВІДОМЛЕННЯ

З днем 1 жовтня ц. р. Іван Еліяшевський, на власне бажання, склав резигнацію з посту нашого представника в Канаді. Свої обов'язки представника видавництва та журналу *Сучасність* І. Еліяшевський виконував понад 15 років, отже від часу заснування нашого журналу. У роках 1952 до 1960 він репрезентував у Канаді двотижневик *Сучасна Україна*, попередника *Сучасности*. Упродовж цих років І. Еліяшевський уклав дуже багато праці для поширення ідей наших публікацій та видань, для розбудови кола їхніх передплатників, читачів і приятелів. Ми з глибокою вдячністю висловлюємо цією дорогою Іванові Еліяшевському нашу щиру подяку за всі зусилля та заходи, якими він видатно причинився до росту нашого видавництва.

Видавництво "Сучасність"
Редакція і Адміністрація журналу *Сучасність*

3 життя українців у світі

11 вересня 1976 помер на 73-му році життя Амврозій Сенишин, ЧСВВ, архієпископ Філядельфії і митрополит Української Католицької Церкви в США. Владика Амврозій Сенишин народився в Старому Самборі в Україні 23 лютого 1903. У 1922 році Покійний почав свої теологічні студії, вступивши до монастиря ОО. Василян у Крехові. 1931 року відбулося рукоположення і два роки після того він виконував душпастирські обов'язки для українців-католиків у Варшаві. У 1933 році, з доручення Слуги Божого Андрея Шептицького, він виїхав до Чикаго в США і тут до 1937 року був ігуменом монастиря ОО. Василян, а опісля до 1942 року парохом церкви св. Миколая. 1942 року був висвячений на єпископа-помічника Філядельфійської єпархії та призначений на адміністратора новоствореної Стемфордської дієцезії, якої став першим екзархом у 1957 р. Після смерти митрополита Константина Богачевського, 1961 року був піднесений до гідності архієпископа Філядельфії та митрополита Української Католицької Церкви в США.

У четвер 16 вересня ц. р. відбувся похорон Амврозія Сенишина в митрополичому соборі Непорочного Зачаття у Філядельфії. В похороні брали участь: Патріарх Помісної Української Католицької Церкви Блаженніший Йосиф, митрополит Максим Германюк з Вінніпегу (Канада), Владика Стефан Коціско з Піттсбургу (США) та десять українських католицьких єпископів з США, Канади, Австралії та Європи, всі три Владики Карпато-руської митрополії в США, митрополит Української Православної Церкви в США Владика Мстислав, філядельфійський кардинал Кроль та два єпископи латинського обряду.

26 серпня 1976 на 77-му році життя помер у Києві видатний український письменник Юрій Корнійович Смолич. Ю. Смолич народився 7 липня 1900 в Умані в сім'ї вчителя. Учився в Київському комерційному інституті, який закінчив 1918 року. Згодом став актором і з 1922 року працював у театрі ім. І. Франка. У 1923 році прибув до Харкова й увійшов у літературну групу, що гуртувалася навколо Василя Блакитного. Потім став членом ВАПЛІТЕ. Редагував низку журналів: *Сільський театр*, *Універсальний журнал*, *Літературний журнал*. У 1924 році вийшла перша книжка його оповідань *Кінець міста за базаром*. З початку 1930-их років Смолич перейшов на офіційну партійну лінію, а в 1960-их роках став головою КГБівської установи "Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном". На VI з'їзді СПУ (1971) був обраний головою правління Спілки. Найвизначніше з доробку Смолича останніх літ — три книжки спогадів про літературне життя на Україні в 1920-30-их роках.

■ 18 вересня 1976 президент США Джералд Форд прийняв у Білому Домі Патріарха Української Католицької Церкви Йосифа Сліпого. Зустріч відбулася в присутності єпископа Василя Лостена та єпископа Івана Прашка з Австралії. В повідомленні з бюро спеціального асистента президента для етнічних справ Мирона Куропаса було, м. ін., сказано:

”Кардинал Сліпий і єпископ Лостен обидва висловили своє стурбовання долею українських католиків в Україні, яким не дозволяється вільно славити Бога, та звернулися із закликом до президента зробити все, що в його силі, щоб людські права були повернені українському народові”.

■ У недільному літературному додатку до газети *Нью-Йорк Таймс* від 19 вересня 1976 була надрукована рецензія на книжку Михайла Осадчого *Більмо* в перекладі на англійську мову Марка Царинника. Авторка рецензії Патришія Блейк, член редакції журналу *Тайм*, твердить, що ”з усіх національних меншин СРСР, мабуть, жодна не постраждала від радянського режиму більше, ніж українці”. У позитивній оцінці твору Осадчого Патришія Блейк хвалить переклад і редакцію Марка Царинника та підкреслює трагічне становище українських політв'язнів Вячеслава Чорновола, Ігоря й Ірини Калинців та інших.

Прихильні рецензії на книжку Осадчого в перекладі Царинника появились також у двох інших журналах, а саме *Ди Атлантик Мантлі* за травень 1976 і *Паблішер'с Віклі* від 9 лютого 1976.

■ На ”Союзівці”, оселі Українського Народного Союзу, відкрито 19 вересня ц. р. пам'ятник Лесі Українці в присутності коло 2 000 людей. У відкритті брала участь сестра поетки проф. І. Косач-Борисова, як і достойники церков та провідні діячі громадського життя в США. Під час відкриття виголосила доповідь Лариса Онишкевич, яка, м. ін., сказала: ”Коли візьмемо під увагу більшість провідних ідей творів Лесі Українки, побачимо, що вони немов вливаються в одне річище, яке веде до наświetлення одного великого й важливого кроку в житті кожної людини, а саме: вибору мети, мрії, принципу життя, а потім вірного та відважного прямування до цієї мрії...” Пам'ятник Лесі Українці виготовив скульптор Михайло Черешньовський.

■ У газеті *Літературна Україна* від 16 липня 1976 надруковано декілька нових віршів Ліни Костенко, а в 9 числі журналу *Радянська жінка* (вересень 1976) появились ще два її вірші. Це перші опубліковані вірші поетки від пізніх 60-их років.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 Катерина Горбач: Із збірки *Мій слід на воді*.
- 8 Олександр Солженіцин: Приречені.
- 25 Григорій Костюк: Сергій Єфремов і Володимир Винниченко.
- 41 Михайло Черешньовський: Мої перші кроки.
- 43 Аркадія Оленська-Петришин: Творчий шлях Михайла Черешньовського.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 50 І. Клейнер: *Континент* і національне питання.
- 58 Михайло Василік: Можливість збереження національної окремишності в діаспорі.
- 65 Слободан Станковіч: Югославія: ера Тіта наближається до кінця (II).
- 73 Владзімеж Шнарбаховський: Європейський комунізм і Східня Європа.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 84 В. Стус засуджує капітуляцію І. Дзюби. Ше гостріше оцінює Дзюбу В. Чорновіл.
- 89 Заява матері О. Сергієнка на його оборону.
- 92 Вирок в справі Михайла Осадчого.
- 97 Скарга Раїси Мороз.
- 99 Татьяна Ходорович в обороні Валентина Мороза.
- 100 Протест у справі Валентина Мороза.
- 100 Василь Федоренко на суді.
- 103 Заява на оборону Василя Федоренка.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 105 Зенон Л. Фецак: Виставка Никифора.

МУЗИКА І ТЕАТР

- 107 Василь Витвицький: Десять щорічників *Українського музикознавства*.
- 110 Валеріян Ревуцький: Вікно в радянський театр.
- 114 Роман Савицький: У поклоні Дмитрові Борзнянському.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 120 Д. Сіяк: Церковне мистецтво Лемківщини.
- 122 Роман Савицький: З діяльності Луки Мишуги.
- 124 Адріян Каратницький: Міжнародна хроніка.
- 126 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Канада
і США** Nina Hnytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025 USA
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для вplat:

**Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.**

Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1976 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.60	6.—фун.
Аргентина	5.—	50.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	5.—	50.—н. круз.
Венесуела	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9. — дол. річно.

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ХРОНІКА ТАБОРОВИХ БУДНІВ

Мюнхен, 1976, 144 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Збірка документів з концентраційних таборів СРСР.

Перший розділ збірки — це документи до справи українського діяча опору Вячеслава Чорновола: вирок, заява воєнному прокуророві, лист до президента Форда.

У другій частині збірки є спільний есей Вячеслава Чорновола і єврейського мистця Бориса Пенсона п. н. "Будні мордовських таборів", де автори розповідають про насильства й безправ'я в радянських концтаборах та про важке становище політичних в'язнів; нарис Бориса Пенсона п. н. "ГУЛаг — сьогодні" і "Звернення 67-ох" — солідарна заява політичних в'язнів, підписана в'язнями різних національностей, до Комісії законодавчих пропозицій Ради Союзу Верховної Ради СРСР.

Ціна 5.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA